

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД НОМИДАГИ МИЛЛИЙ РАССОМЛИК ВА
ДИЗАЙН ИНСТИТУТИ

Қўл ёзма ҳуқуқида

УДК 73.027.2.004.67(396)

МУХТАРОВА ГУЛМИРА АБДУСАМАТОВНА

БАҚТРИЯ ДЕВОРИЙ БАРЕЛЬЕФ ҲАЙКАЛЛАРИНИ ТАЪМИРЛАШДА
Қўлланилган усулларни тадқиқ этиш (холчаён саройи
мисолида)

5A151202- Санъат асарлари ва меъморий ёдгорликларни таъмирлаш

Магистр
академик даражасини олиш учун ёзилган
диссертация

Илмий раҳбар:
а.ф.д., проф. Нозилов Д.

Тошкент 2018

Мазкур тадқиқот иши “Бадий кулолчилик ва таъмирлаш” кафедрасида бажарилган. Ушбу кафедранинг 2018 йил _____ даги _____ - сонли мажлисда ҳамда Амалий санъат факультетининг 20_____ йил _____ даги _____ сонли факультет кенгашида муҳокама этилган ва ҳимояга тавсия этилган.

Тақризчилар:

Ички тақризчи: Санъатшунослик фанлар номзоди, доцент

Р.С.Фатхуллаев

Ташқи тақризчи: Арх.ф.д. Ш.Ж. Асқаров

Магистратура бўлими бошлиғи: Н.Алиева

**Бадий кулолва меъморий ёдгорликларни таъмирлаш
кафедраси мудири: К.Сидиков**

**Диссертация
илемий раҳбари:**

а.ф.д., проф. Д.А.Нозилов

Ҳимоя 2018 йил _____ соат да Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти залида ўтказилади.

Манзил: Тошкент шаҳар, Миробод тумани, Мироншоҳ кўчаси, 123-уй.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД НОМИДАГИ
МИЛЛИЙ РАССОМЛИК ВА ДИЗАЙН ИНСТИТУТИ

Амалий санъат факультети

Магистратура талабаси: Мухтарова

Бадиий кулол ва меъморий

Гулмира Абдусаматовна

ёдгорликларни таъмирлашканфедраси

Илмий раҳбар: а.ф.д., проф.

2017-2018 ўқув йили

Д.А.Нозилов

Мутахассислиги – 5A151202-Санъат
асарлари ва меъморий ёдгорликларни
таъмирлаш

МАГИСТРИК ДИССЕРТАЦИЯСИ АННОТАЦИЯСИ

Мавзунинг долзарбилиги. Бақтрия деворий барельеф ҳайкалларини таъмирлашда қўлланилган усулларни тадқиқ этиш ҳамда Холчаён саройидантопилган барельеф намунасини илмий жиҳатдан ўрганиш, таъмирлаш, тарихий ёдгорликларни асраб-авайлаш ва тадқиқ этиш нуқтайи назаридан долзарб аҳамиятга эга ҳисобланади.

Мавзунинг мақсад ва вазифалари. Магистрик диссертациясининг мақсади Холчаёндан топилган “Отлик камончи” барельеф намунасини илмий жиҳатдан таҳлил қилиш, тадқиқ қилиш ҳамда уни таъмирлаш ҳисобланади.

Мавзунинг вазифаси эса “Отлик камончи” ҳайкалтарошлиқ намунаси бўйича илмий изланишлар олиб бориш ҳисобланади. Шунга монанд барельефларни ўрганиш ва улардан унумли фойдаланиш.

Тадқиқот обьекти ва предмети. Тадқиқот ишининг обьекти сифатида Холчаён саройи танланган. Магистрик диссертациясининг

предмети сифатида эса Холчаёндан топилган ҳайкалтарошлиқ намуналари уларнинг бадиий тасвири ҳамда сюжети асос қилиб олинган.

Тадқиқот услубияти ва услублари. Диссертация мавзусидан келиб чиқсан ҳолда кузатиш, таққослаш, таҳлил қилиш каби услублардан фойдаланилди.

Тадқиқот натижаларининг илмий жиҳатдан янгилик даражаси. Мазкур магистрлик диссертацияси Холчаён саройидан топилган ҳайкалаторошлиқ намунасини таъмирлаш нуқтайи назаридан ўрганилгани ҳамда илмий тадқиқот “Отлик камончи” ҳайкалини дастлабки қўриниши тиклашга қаратилгани билан илмий янгиликка эгадир.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти ва татбиқи. Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти эса Холчаён саройидан топилган “Отлик камончи” ҳайкалтарошлиқ намунасини тиклашда муҳим ҳисобланади. Мазкур саройдан топилган “Отлик камончи” барельфини реставрация қилиш жараёнида бизлар бажарган илмий ва амалий реставрациядан вариант сифатида тикланган чизма ва ашёдаги тасвирлардан фойдаланиш мумкин.

Иш тузилиши ва таркиби. Магистрлик диссертацияси кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва илова каби қисмлардан иборат.

Бажарилган ишнинг асосий натижалари. Холчаён саройидан топилган “Отлик камончи” барельеф намунаси илмий жиҳатдан ўрганилди. Илмий натижалардан келиб чиқсан ҳолда барельеф реконструкцияси амалга оширилди.

Хулоса ва таклифларнинг қисқача умумлаштирилган ифодаси. Холчаён саройидан топилган барельеф намуналари Герай уруғига мансуб ҳукмдор ва жангчиларни улуғлашга қаратилган, сулоланинг жанглари ва енгилмаслиги мадҳ этилган дунёвий мавзудаги ҳайкалаторошлиқ асарлари дидир. Холчаёндан топилган барельеф асарлар орқали меъморий обидаларни безашда ҳайкалтарошлиқнинг ўрни ниҳоятда катта бўлганлигини

англаш қийин эмас. Ҳайкалларнинг асосий хомашёси лой бўлган ва улар ранг билан пардозланган.

English version of annotation

ABSTRACT OF MASTER'S THESIS

The relevance of the topic. The investigation of the methods used in the restoration of Bactrian wall bas-relief sculptures and scientific study of the bas-relief sample found in the Khalchayan Palace are of great importance from the point of view of scientific research, restoration, study and preservation of historical monuments.

Objectives and tasks of the subject. The aim of the master's thesis is to analyze, investigate and restore the bas-relief sample of the "Riding archer".

The task of the topic is to carry out scientific researches on the sample of sculptor of "Riding archer".

Object and subject of research. The Khalchayan Palace was chosen as the object of the research. The subject of the master's thesis is based on sculpture samples from Khalchayan, their artistic description and plot.

Research methods and methodology. Depending on the theme of dissertation, such methods as observation, comparison, and analysis were used.

The level of scientific novelty of the research results. This master's dissertation has a scientific novelty as it has been studied from the point of view of the renovation of the sculpture sample found in the Palace of Khalchayan, as well as restoring the original appearance of the sculpture of "Riding archer".

Practical significance and application of the research results. The practical significance of the research is that it is important for the Khalchayan Palace to recover the statuette of "Riding archer".

In the restoration process of the bas-relief of the “Riding archer” found in this palace, it is possible to use the drawings and images that were restored as a restorative variant.

The structure and composition of the work. The master’s thesis consists of introduction, three chapters, a summary, a list of references, and applications.

Main results of the work done. An example of the “Riding archer” bas-relief found in the Khalchayan Palace was scientifically studied. Based on the results, bas-relief reconstruction was carried out.

A brief overview of conclusions and recommendations. The bas-relief samples found in the Palace of the Khalchayan are the sculptural works of the glorious subject, dedicated to the glorification of the ruler and warrior belonging to the Geray family.

It is not difficult to understand that the sculpture has a great role in decorating the architectural monuments through the bas-relief artifacts found in Khalchayan. The main material of the sculptures was clay and they were painted with color.

Scientific advisor

(signature)

Master degree student

(signature)

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	8.
I боб. Бақтрия давлати ҳақида умумий түшүнчә	15
1. Бақтрия географик ўрни сиёсий ахволи.	15
2. Меъморчиликдаги ўзига хосликлар таҳлили: саройлар, ибодатхоналар, турар жойлар.	30
3. Меъморий обидалар композициясида ҳайкалларнинг ўрни	40
I боб бўйича хулоса	45
II боб. Бақтрия санъатининг ўзига хослиги	46
1. Бақтрия санъати. Ҳайкалтарошлиқ санъати ва унинг ўзига хос томонлари.	47..
2. Холчаён саройи тарҳи ва ҳайкал ўрнатилган қисмлари.	53
3. Холчаён саройи архитектурасининг ҳайкалтарошлиқ санъати билан уйғунлиги	64
II боб бўйича хулоса	71
III боб. Холчаён саройи реконструкцияси таҳлили	72
1. Г.А.Пугаченкованинг реконструкциялари таҳлили	72.
2. Холчаёндаги “Отлик камончи” таҳлили ва реконструкцияси.	79
3. Холчаён интеръерида барельефли ҳайкалларнинг эргономик ечими	85
III боб бўйича хулоса	89
Хулоса	90 .
Адабиётлар рўйхати.	92 .
Илова	96

К И Р И Ш

Бизгача ота-боболаримиздан, Ўзбекистон худудида қадим замонлардан бери яшаб, ижод қилган халқлардан мерос қолган санъат намуналари ўзининг бой тасвирий ифодаси билан дунё халқларни лол қолдириб келмоқда. Юртимиз худуди қадим замонлардаёқ маданиятлар ўзаро кесишган, цивилизациялар уйғунлашган – маданиятлар чорраҳасида жойлашган худуд сифатида эътироф этилади. Шу сабабдан ҳам Ўзбекистон маданияти ва санъати бой ва хилма-хилдир.

Ўзбекистон худудида ҳайкалтарошлиқ қадимдан ривожланган бўлиб, саройлар, қасрлар ва ибодатхоналар ҳайкалтарошлиқ намуналари билан безаб келинган.

Ўзбекистоннинг моддий ва маданий меросини ўрганиш, кенг жаҳон аҳлига танишириш, ноёб ёдгорликларимизни тиклаш борасида қатор ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистон худудида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида кўплаб тарихий шаҳарлар топиб ўрганилди. Тадқиқотлар натижасида қадимий масканлардан тасвирий санъатга оид рангтасвир ва ҳайкалтарошлиқ намуналари топилди. Топилган санъат намуналари мутахассислар томонидан илмий жиҳатдан тадқиқ, таҳлил ва таъмир этишни талаб этади.

Магистрлик диссертацияси мавзусининг асосланиши ва унинг долзарблиги. Мазкур тадқиқот ишининг мавзуси Бақтрия деворий барельеф ҳайкаларини таъмирлашда қўлланилган усулларни тадқиқ этишга бағишланган. Тадқиқот ишида ўрганиш учун Холчаён саройидан топилган барельеф намуналари мисол сифатида олинган. Холчаён саройидан топилан ҳайкалтарошлиқ намуналари Бақтриядан топилган бошқа ҳайкаллардан ўзининг нисбатан дунёвий ҳарактерга эга эканлиги билан алоҳида ажralиб туради. Сарой ҳайкалтарошлиги намуналари орасида ҳукмдор сулолани улуғлаш, подшоҳларнинг жангларда қўлга киритган ғалабаларини мадҳ этиш ва уларни енгилмаслигини намойиш қилиш етакчилик қилганлигини кўриш

мумкин. Шунингдек, бақтриялик ҳайкалтарошлар томонидан ҳайкалтарошлиқда қўлланилган методлари таҳлил қилиш ва чуқур тадқиқ қилиш муҳим аҳамиятга эга. Холчаён ҳайкаллари ўзининг динамикаси, биринчи ва иккинчи планларни бериш ҳолати ва айниқса, этник қиёфаларни реал тарзда тасвирланганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Шу жиҳатдан мазкур мавзуни тадқиқ қилиш долзарбdir. Бундан ташқари бу ҳайкалтарошлиқ намуналарининг кўпчилиги бизгача бус-бутун тарзда етиб келмаган. Шу сабабдан ҳам уларни илмий жиҳатдан ўрганиш ва илмий хulosалар асосида таъмирлаш ва дастлабки ҳолатини тахмин қилиш ва тиклаш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун эса Бақтрияning бошка худудларидан топилган ҳамда Холчаён ҳайкалтарошлиқ намуналарини чуқур тадқиқ ва таҳлил қилиш ҳамда олинган хulosаларга таянилган ҳолда таъмирлаш усулларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ саналади. Холчаёндан топилган ҳайкалтарошлиқ намуналари орасидан “Отлик камончи” барельеф намунаси таъмирлаш ва тиклаш жараёни учун танлаб олинди. Мазкур ҳайкалтарошлиқ намунасини майда деталларигача тиклаш мавзунинг долзарблигини янада оширади.

Тадқиқотнинг обьекти ва предмети. Тадқиқот ишининг обьектини Холчаён саройидан топилган барельеф намуналари ташкил қиласди. “Отлик камончи” ҳайкали тадқиқотнинг бош обьекти ҳисобланади. Тадқиқот ишининг обьекти сифатида танланган Холчаён саройини ўрганиш, ундан топилган тарихий мерос намуналарини тадқиқ қилиш муҳим масала ҳисобланади. Шу сабабдан ҳам магистрлик диссертациясининг обьекти сифатида мазкур сарой ўрганилади.

Магистрлик диссертациясининг предметини эса Холчаёндан топилган “Отлик камончи” барельеф намунасини майда деталларигача тўлиқ тиклаш ташкил қиласди. Бу жараёнда Бақтриядан топилган мазкур даврга оид барельеф намуналарини чуқур тадқиқ қилиш ҳамда таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади. Чунки реконструкция жараёнида мазкур ҳайкалтарошлиқ намуналари элементларидан фойдаланиш ғоятда долзарб масаладир.

Тадқиқот мақсади ва вазифалари. Магистрлик диссертациясининг мақсади Бақтрия деворий барельеф ҳайкалларини таъмиrlашда қўлланилган усулларни тадқиқ этиш ҳисобланади. Бу жараёнда Бақтриядан қўплаб ҳайкалтарошлиқ намуналари топилгани ҳисобга олинган ҳолда Холчаён саройи мисолида барельеф намуналарини реконструкция қилишга алоҳида эътибор қаратилади. Холчаёндан топилган “Отлик камончи” барельеф намунасини реконструкция қилиш магистрлик диссертациясининг бош мақсадидир.

Тадқиқот ишининг мақсадидан келиб чиқкан ҳолда қўйидагилар асосий вазифа сифатида белгиланган:

- Бақтрия давлатининг географик ўрни, сиёсий ахволи ва уни Ўзбекистон тарихида тутган ўрнини ёритиш;
- Бақтрия меъморчилигидаги ўзига хосликларни саройлар, ибодатхоналар, тураг жойларни таҳлилий ўрганиш орқали ёритиш;
- меъморий обидалар композициясида ҳайкалларнинг тутган ўрнини таҳлил қилиш;
- Бақтрия санъатининг ўзига хослигиҳайкалтарошлиқ санъати мисолида тадқиқ қилиш;
- Холчаён саройи архитектурасининг ҳайкалтарошлиқ санъати билан уйғунлигини баён этиш;
- Г.А.Пугаченкованинг реконструкцияларини таҳлилий жиҳатдан ўрганиш;
- Холчаёндаги “Отлик камончи” таҳлили ва реконструкциясини чизмада ва ашёда амалга ошириш;
- Холчаён интеръерида барельефли ҳайкалларнинг эргономик ечими тадқиқ қилиш.

Илмий янгилиги. Илмий тадқиқотнинг янгилиги шундаки, Холчаён саройидан топилган “Отлик камончи” барельеф намунаси реконструкцияси кам ўрганилган мавзу ҳисобланади. Г.А.Пугаченкова томонидан мазкур ҳайкал қайта тикланган, аммо барельеф тўлиқ тарзда майдада деталл ва

элементларигача тиклашга муваффақ бўлинмаган. Шу сабабдан ҳам мазкур илмий тадқиқот иши ўз олдига ушбу ҳайкалтарошлиқ намунасини тўлиқ тиклашни мақсад қилиб қўйган. Ишнинг яна бир янгилиги Бақтрия деворий барельеф ҳайкалларини таъмирлашда қўлланилган усулларни тадқиқ этиш ҳисобланади. Ушбу усулларнинг энг мукаммали ва афзали “Отлик камончи” барельеф намунаси реставрациясида қўлланилади. Бундан ташқари мазкур ҳайкалтарошлиқ намунаси шу кунга қадар ашёда реконструкция қилинмаган, илмий тадқиқотнинг амалий қисмида ашёда реставрация қилиниши магистрлик диссертациясининг яна бир янгилигидир.

Тадқиқотнинг асосий масалалари ва фаразлари. Магистрлик диссертациясининг бош масаласи Холчаён саройидан топилган “Отлик камончи” барельеф намунасини тиклаш ва таъмирлаш ҳисобланади. Тадқиқотнинг етакчи масаласи сифатида эса Бақтрия ҳайкалтарошлиқ санъатини Холчаён саройидан топилган ҳайкалтарошлиқ намуналари асосида ўрганиш, Бақтрия ҳайкаллари реконструкциясида қўлланилган усулларни ёритиб бериш ҳисобланади.

Тадқиқотнинг фаразлари қўйидагилардан иборат:

- Холчаён саройидан топилган ҳайкалтарошлиқ намуналари диний эмас, дунёвий аҳамиятга эга тасвиirlар;
- асосан Герай уруғи вакиллари ва бақтриялик жангчиларнинг этник қиёфалари тасвиirlанган;
- Холчаён саройидан топилган тасвиirlар Бақтрия жанговар отрядларида енгил қуроллар (сосан камончилар) билан қуролланган жангчилар етакчилик қилганини кўрсатади;
- ҳайкалтарошлиқ намуналарини бўяш жараёнида табиий бўёқлар ишлатилган ва асосий хомашё лой бўлган;
- ҳайкалтарошлиқ намуналарида зофор тасвиirlарни ишлаш етакчилик қилган;
- Холчаён саройидан топилган ҳайкалтарошлиқ намуналари хукмрон сулолани улуғлашга хизмат қилган.

Тадқиқот мавзуси бўйича адабиётлар шарҳи. Мавзу доирасида Бақтрия санъати ва Холчаён саройи ҳақида маълумотлар мавжуд илмий адабиётлар ўрганилди. Бу борада Г.А.Пугаченкованинг илмий тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Жумладан, олиманинг “Халчаян.К проблеме художественной культуры Северной Бактрии”¹ ҳамда “Искусство Бактрии эпохи Кушана”² каби асарлари мавзуни тадқиқотининг бош манбаси бўлиб хизмат қиласиди. Бу адабиётларда Холчаён саройи тузилиши, тарҳи, меъморий ечимлари ҳамда хомашёси батафсил баён этилган. Бундан ташқари Холчаёндан топилган ҳайкалтарошлиқ намуналари ҳақида етарлича маълумотлар мавжуд. Г.А.Пугаченкова ва Л.И.Ремпель билан ҳаммуаллифликда ёзилган “Очерки искусства Средней Азии”³, Ш.Р.Пидаевнинг “Сирли кушонлар салтанати”⁴, “Қадимги Бақтрия”⁵, Н.Абдуллаевнинг “Ўзбекистон санъати тарихи”⁶ каби илмий адабиётлар Қадимги Бақтрия давлати, унинг санъати, географик ва сиёсий тузилиши ҳақида олимларнинг изланишлари баён этилгани билан муҳим аҳамиятга эгадир. Д.А.Нозиловнинг “Марказий Осиёning меъморчилигига интеръер”⁷, Б.Турғуновнинг “Ўзбекистон антик маданияти”⁸ номли илмий адабиётлар ҳамда З.Ҳакимовнинг “Бақтрия – яловбардор ўлка”⁹ номли мақолалари ҳам мавзу доирасида ўрганиб чиқилди.

Бақтрия тарихи, сиёсий ҳаёти ва иқтисодиёти, географик тузилиши ҳақидаги маълумотлар А. Сагдуллаевнинг “Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда”¹⁰, “Қадимги Ўрта Осиё тарихи”¹¹, А.Саъдуллаев, Ў. Мавлонов

¹Пугаченкова Г.А. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. – Т.: Фан, 1966. – 285 с.

²Пугаченкова Г. А. Искусство Бактрии эпохи Кушана. – М.: Искусство, 1979. - 248 б.

³Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. –М.: Искусство, 1982. - 287 с.

⁴ Пидаев Ш.Р. Сирли Кушонлар салтанати. – Т.: Фан, 1990. - 38 б.

⁵ Пидаев Ш.Р. Қадимги Бақтрия. – Т.: Ўзбекистон, 1976. - 16 б.

⁶ Abdullayev N. O'zbekiston san'ati tarixi. – Т.: O'zbekiston faylasuflar ilmiy jamiyat, 2007. - 236 б.

⁷ Нозилов Д.А. Марказий Осиёning меъморчилигига интеръер. – Т.: Фан, 2005. - 218 б.

⁸ Турғунов Б. Ўзбекистон антик маданияти. – Т.: Ўзбекистон, 1976. - 32 б.

⁹Ҳакимов З. Бақтрия – яловбардор ўлка // Мозийдан садо № 2. 2013. – Б.3

¹⁰Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Т.:Ўқитувчи,1996. – 112 б.

¹¹Сагдуллаев А. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. – Т.:Ўқитувчи, 2004. – 135 б.

нинг “Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи”¹², Э.В.Ртвеладзе, А.Х.Сайдов, Е.В.Абдуллаевларнинг “Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва хуқуқ тарихидан лавҳалар”¹³ ҳамда А.Асқаровнинг “Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи”¹⁴ номли адабиётларда ўз аксини топган.

Тадқиқотда қўлланилган методиканинг тавсифи. Диссертация мавзусидан келиб чиқкан ҳолда кузатиш, таққослаш, таҳлил қилиш каби услублардан фойдаланилди. Холчаён саройидан топилган барельеф намуналари кузатиш услубидан фойдаланилган ҳолда ўрганилди. Кузатиш услуги орқали сарой, ундаги ҳайкалтарошлиқ намуналари, Бақтрия худудидан топилган бошқа ҳайкалтарошлиқ намуналри синчиклаб кўздан кечирилди. Таққослаш методидан фойдаланилиб археологик санъатшунослик ҳамда тарих фани юзасидан Холчаён саройи ва Бақтрия санъати тадқиқ этилган илмий адабиётлар ўрганилди ҳамда қиёсий тарзда магистрлик иши билан таққосланди. Илмий тадқиқот жараёнида олинган натижаларни таҳлил қилиш ва тавсифлаш методларидан фойдаланилган ҳолда баён этилди.

Тадқиқот натижаларининг назарий ва амалий аҳамияти. Мазкур магистрлик диссертациясидан олинган натижалар, илмий-назарий хулосалар Бақтрия ҳайкалтарошлиги ва Холчаён саройиидан топилган ҳайкалтарошлиқ намуналарини илмий ўрганилганлиги жиҳатидан санъат тарихи ҳамда таъмиглашга оид қўлланмалар, илмий рисолалар, ўрта-маҳсус ва олий таълим ўкув юртлари учун мўлжалланган дарсликлар, ўкув қўлланмалари яратища муҳим аҳамият касб этади. Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти эса Холчаён саройидан топилган “Отлик камончи” барельеф намунасини тиклашда муҳим ҳисобланади. Илмий тадқиқот давомида айнан мазкур ҳайкалтарошлиқ намунасининг таъмири бўйича қатор усуслар ишлаб чиқилди.

¹²Саъдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. –Т.: Академия, 2006. – 249 б.

¹³Ртвеладзе Э.В., Сайдов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва хуқуқ тарихидан лавҳалар. – Т.:Адолат, 2001. – 416 б.

¹⁴ Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Т.: Университет, 2007. – 232 б.

Иш тузилмасининг тавсифи. Магистрлик диссертацияси кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва илова каби қисмлардан иборат. Илмий тадқиқот ишининг биринчи боби Бақтрия давлати ҳақида бўлиб, мазкур боб ўз ичига уч бўлимни қамраб олади. Биринчи бўлим Бақтрия географик ўрни ва сиёсий аҳволига, иккинчи бўлим Бақтрия меъморчилигининг ўзига хос жиҳатларини ёритишга ва учинчи боб меъморий обидаларнинг композициясида ҳайкалларнинг тутган ўрнига бағишиланган. Магистрлик диссертациясининг иккинчи бобида Бақтрия санъатининг ўзига хослиги таҳлил қилинган бўлиб, бу боб ҳам уч бўлимни ўз ичига қамраб олади. Иккинчи бобнинг биринчи қисми Бақтрия санъатида ҳайкалтарошликтининг тутган ўрнига, иккинчи қисми Холчаён саройи тарҳи ва ҳайкал ўрнатилган қисмлари таҳлилига, учинчи қисм эса Холчаён саройи архитектруасининг ҳайкалтарошлиқ санъати билан уйғунлигини ёритишга бағишиланган. Тадқиқот ишининг учинчи боби Холчаён саройи реконструкциялари таҳлили деб номланади Ушбу боб ҳам уч бўлимдан иборат бўлиб, биринчи қисмда Г.А.Пугаченкованинг реконструкциялари таҳлили, иккинчи бўлимда “Отлик камончи” реконструкцияси ҳамда учинчи бўлимда Холчаён интеръерида барельефли ҳайкалларнинг эргономик ечими баён этилган. Ҳар бир боб хулосалар билан якунланган.

Хулоса қисмида эса тадқиқот натижалари умумлаштирилган ҳолда фикр ва мулоҳазалар билдирилган. Диссертациясининг илова қисмидан деворий сурат таъмирига оид иллюстрациялар ўрин олган.

I боб. Бақтрия давлати ҳақида умумий тушунча

1.1. Бақтрия географик ўрни, сиёсий аҳволи

Қадимги Бақтрия Амударёнинг юқори ҳавзасида, яъни Ўрта Осиёнинг жанубий-шарқида жойлашган йирик тарихий-маданий ўлка ҳисобланади. Қадимги юонон муаллифлари Страбон ва Птолемейлар унинг шимолий чегарасини Амударё билан, кейинги давр тадқиқотчилари эса археологик маълумотларга таяниб, унинг шимолий чегарасини Хисор тоғлари билан, жанубини эса, Ҳиндиқуш тоғ тизмалари билан белгилайдилар.

Бақтрия мамлакати ҳозирги Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубий районлари, Туркманистоннинг жанубий-шарқий қисмини, Афғонистоннинг шимолий районларини ўз ичига олган. У қадимда шимолда Сўғдиёна, жанубда ва жанубий-шарқда Арахосия ва Ганҳара, ғарбда эса Марғиёна вилоятлари билан чегарадош бўлган. Илмий адабиётларда Бақтрияниң Ўрта Осиё республикалари территориясига кирган қисми “Шимолий Бақтрия”, Афғонистон территориясидаги қисми “Жанубий Бақтрия” деб юритилади. Бақтрия форсча сўз бўлиб, “бохтар замин”, яъни шарқдаги ўлка, деган маънони билдиради.¹⁵

Қадимги Бақтрия тарихини ўрганишда археологик маълумотларнинг ўрни бекиёс ҳисобланади. Бақтрия ҳудудида дастлабки археологик қазишма ишлари А.Фуше томонидан олиб борилган. Кейинчалик эса турли йилларда М.Е.Массон, Г.А.Пугаченкова, Л.И.Албаум, Б.А.Литвинский, Э.В.Ртвеладзе, А.А.Аскаров, А.С.Сагдулаев, Ш.Пидаев, Б.Турғунов, Б. Стависский, И.Т.Кругликова, В.И.Сарианиди, Т.Ширинов, У.Раҳмонов, Ш.Шайдуллаев ва бошқалар томонидан археологик тадқиқот ишлари олиб борилиб, тарихимизнинг қадимги даврини ўрганишда муҳим маълумотлар қўлга киритилди.¹⁶ Қадимги давр тарихини ўрганишда моддий манбалар билан бир қаторда, ёзма манбаларнинг ҳам ўрни муҳим ҳисобланади. Ёзма манбаларда

¹⁵ Пидаев Ш.Р. Қадимги Бактрия. – Т.: Ўзбекистон, 1976. – Б 3.

¹⁶ http://fikr.uz/blog/ilmiy_maqolalar/ilkin-ezma-manbalarda-ba_trija2.html

ҳам Бақтрияning қадимги даври тарихи тўғрисида маълумотлар келтириб ўтилган. Ўлкамизнинг қадимги тарихини ёритишида “Авесто” мухим манба бўлиб хизмат қиласди. “Авесто” – Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари халқларининг бебаҳо бойлиги бўлиб, у жаҳон тарихида диний, ҳуқуқий, ахлоқий, ижтимоий тасаввурларнинг манбаи сифатида эътироф этилади. “Авесто” да қадимги вилоятларнинг номлари Яшт китобининг учинчи ва Видевдатнинг биринчи бобида санаб ўтилган. Бақтрия Видевдат фаргардида “Бахди” шаклида учрайди: “... Биринчидан, одамлар яшаси учун энг яхши мамлакатни, Ванхви Датьё дарёсидаги Арёнам Вайжога асос солдим. Иккинчидан, мен, Ахурамазда, энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бўлган Гава Сўғда маконига асос солдим. Учинчидан, мен, Ахурамазда, энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бўлган қудратли Моуруга асос солдим. Тўртинчидан, мен, Ахурамазда, энг яхши мамлакатлар ва ўлкалардан бўлган, баланд байроқли гўзал Бахдига асос солдим”¹⁷.

Бақтрия ҳақида маълумотлар аҳамонийлар битикларида, жумладан, Беҳистун қояларида ҳам учрайди. Доро I даврида ёзилган мазкур қоялардаги ёзувда Доро I давлати қарамоғида бўлган 23 мамлакат орасида Бақтрия ҳам тилга олинади. Ушбу ёзувда Доро I нинг қуидаги хабарлари битилган: “Марғиёна номли давлат мендан ажралиб чиқиб кетди. Марғиёналийк Фрада исмли бир одам ўзини вилоятнинг ҳокими, деб эълон қилди. Кейин мен, Бақтрия сатрапи, бўйсунувчи одамим форс Дадаршишни чақириб, унга гапирдим: Менга бўйсунмаганларни тор-мор қилиш керак. Дадаршиш қўшинлари билан отланиб, марғиёналиклар билан жанг қилди. Ахурамазда менга ёрдам кўрсатди. Ахурамазда иродаси билан менинг қўшинларим қўзғолончиларни бутунлай мағлубиятга учратди...”¹⁸.

Доро I Беҳистун ёзувларида Аҳамонийлар давлатининг асосан ғарбий вилоятларини кўрсатиб берган бўлса, Нақши Рустам ёзувларида мамлакатлар

¹⁷ Сагдулаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. –Т.:Ўқитувчи,1996. – Б. 21.

¹⁸ Аскаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Т.: Университет, 2007. – Б. 132.

рўйҳати Мидия ва Эламдан сўнг шарқий вилоятлардан бошланади. Рўйҳатда Мидия, Элам ва Аръядан сўнг Бақтрия тилга олинади.

Аҳамонийларнинг “Суз ёзуви” да эса, Сузадаги сарой қурилиши учун Сард ва Бақтриядан олтин, Сўғдиёнадан ялтироқ тошлар ва ложувард, Хоразмдан фируза тошлар, Арахозиядан кумуш ва бронза келтирилганлиги тилга олинади.¹⁹ Персеполда бақтрияликлар 15 жойда, идиш кўтарган ҳолда ва икки ўркачли Бақтрия туялари билан тасвирланган. Бу Аҳамонийлар империяси хазинасига ҳар йили унга қарашли сатрапликлардан келтириладиган бож ёки солиқларнинг моддий маданиятда кўринишидир. Бақтрия йилига Аҳамонийлар империясига кумуш билан 300 талант²⁰ (бир талант 33.655 кг. кумушдир) қийматида бож тўлаган. Бақтрия ҳақидаги хилма-хил маълумотлар қадимги юонон тарихчилари Геродот, Ктесий, Страбон, Диадор, Плиний, Арриан, Гекатей, Скилак ва бошқаларнинг асарларида учрайди. Геродот (мил. авв. 484-425) “Тарих” китобида Бақтрия, Бақтра ва боҳтариyllар ҳақида 13 марта, суғдларни 2 марта, хоразмликларни 3 марта, сакларни 11 марта, массагетларни 19 марта тилга олиб, уларнинг моддий маданияти, урф-одатлари, дини ва тарихи ҳақида ҳикоя қилган. Масалан, Геродот аҳамонийлар подшоси Кир II Мидияни бўйсиндирганидан сўнг унинг йўли устида “Бобил, Бақтрия халқи, саклар ва мисрликлар тўсиқ бўлиб тургани” ҳақида хабар беради. Бундан келиб чиқадики, Бақтрия ва сак-массагетлар конфедерацияси Миср ёки Бобил сингари йирик муҳим давлатлар қаторида турган. Геродот маълумотларида берилган “Бақтрия халқи” тушунчалик маълум бир этник бирликни англатади. “Халқ” маъносини берувчи “этнос” сўзи Геродотнинг “Тарих” асарида жуда кўп учрайди (тадқиқотчилар ҳисобига кўра 145 марта) ва фақат икки жойдагина бу сўз Бақтрияга нисбатан ишлатилади. Геродотдан олдин “Бақтрия халқи” тушунчасини буюк Эсхил “Форслар” фожеасида ишлатган. “Форслар” фожеасида ёш бақтриялик жангчилардан Тенагон ва Аритомларнинг исмлари

¹⁹ Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳукуқ тарихидан лавҳалар. – Т.:Адолат, 2001. – Б. 87.

²⁰ Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон тарихи. – Т.:Ўқитувчи, 2004. – Б. 35.

тилга олинган. Улар Саламин жангида ҳалок бўлган (мил.авв. 480 йил). “Бақтрия ҳалқи ҳалок бўлди” деб Эсхил ўз асарида хулоса қилган. Бундан ташқари Геродот асарида “Бақтрияликларнинг бошларига кийган қалпоқлари мидияликларнига жуда ўхшаган, улар қамишдан ясалган ўқ ва калта найзалар билан қуролланганлар” каби маълумотлар ҳам келтирилади. Ҳозирга қадар Бақтрия тупроғида милоддан аввалги I минг йилликнинг биринчи ярмига оид 240 дан ортиқ қишлоқ-кўргонлар, қалъалар ва шаҳар қолдиқлари топиб ўрганилган. Биргина Сурхон воҳасида жойлашган Кучуктепа, Пшактепа, Бешқўтон, Талашкан, Жондавлат, Бандихон, Бўйрачи, Қизилча, Обишир, Шўртепа каби ёдгорликларни қайд этишининг ўзи етарли (2: 164-165). Геродот асарида келиб чиққан “Катта Хоразм” давлати масаласи, шунингдек, Ктесийнинг Бақтрия подшолиги ҳақидаги маълумотлари юртимиизда илк бор давлатларнинг пайдо бўлиши муаммосига асос бўлиб хизмат қилди²¹.

Қадимги Бақтрия Марказий Осиё ҳалқларининг ўтмиш маданияти тараққиётида етакчи ўринни эгаллайди. Бақтрия қадимги Эрон тилида “Боҳтар замин”, яъни Эрондан шарқдаги ерлар деган маънони англатади. Қадимги ёзма манбаларда “Баҳти, Бақтриш, Бақтриёна, Бақтрия, Боҳли каби атамалар йирик ўлка ва давлат номи сифатида учраганлиги бежиз эмас.

Рим тарихчиси Квинт Курций Руф “Бақтрия дарёси номидан шаҳар вилоятларининг номи келиб чиққанлигини эътироф этади. Дастрлабки босқичда бу сўз ягона воҳанинг номи бўлиб, кейинги даврларда кенг худудда тарқалган. Бақтрия тарихий вилояти, Бақтрия давлати сифатида ишлатилган. Тарихий маълумотларга кўра, қадимги давлатларнинг номларига одатда дарё, қабила, шаҳар номи асос солган. Аксарият ҳолларда тоғлар ҳалқларнибир-биридан ажратиб турувчи дарёлар бириктириб тургувчи географик омил ҳисобланади. Марказий Осиё ҳалқларининг тарихида дарёлар муҳим хаёт манбаи вазифасини бажарган.

²¹http://fikr.uz/blog/ilmiy_maqolalar/ilk-ezma-manbalarda-ba_trija2.html

Ҳозирги вақтда ҳам Марказий Осиёning айрим вилоятлари шаҳар ва қишлоқлар дарёларнинг номи билан аталиб келинади (Масалан: Сирдарё, Сурхондарё, Қашқадарё ва ҳоказо).

Демак, Бақтрия сўзи бу географик тушунчадир. Бақтрия халқи ёки бақтрияликлар ёзма манбаларига кўра босқинчилар Оссурия подшоси Нин Аҳмонийлар Кир II, Доро I Александр Македонскийга қарши мардонавор курашган халқ ҳисобланади. Бақтрия ҳозирги Тожикистоннинг жанубий, Ўзбекистоннинг жануби-шарқий, Афғонистоннинг шимоли-шарқий қисмини ўз ичига олган. Археологик маълумотларга кўра бу ерда энг қадимги қишлоқлар пахса ва хом ғиштдан қурилган уй-жой қолдиқлари илк суғорма дехқончилик маданияти саналган ҳудудлар мудофаа деворлари билан ўраб олинган. Қишлоқларда ҳунармандчиликнинг ихтисослашуви, меъморчилик, савдо-сотиқларнинг ривожланиши кузатилади. Сўнгги бронза даври илк Темир асида, яъни эрамиздан аввалги IX-VIII асрларда Бақтрия ҳудудида сиёсий уюшмалар вужудга келди. Бу эса Марказий Осиё аҳолисининг бир қисми кўчманчи чорвачиликка ўтган даврига тўғри келади. Темир қуролларининг кенг ривожланиши қабилаларнинг жанговарлигини янада ошириди, бу босқичнинг тарихи “Авесто”да тасвирланган²².

Милоддан аввалги 700-540- йиллар қадимги Бақтрия давлатининг ривожланган даври бўлиб, бу давлатнинг ҳудуди Мурғоб воҳаси, Ҳиндиқуш тизмаси, Бадахшон, Нурота тизмаси ва Бухоро воҳасига бориб тақалган бўлиши мумкин. Бу давлатнинг ҳудудидаги дарёлар Мурғоб, Балхоб, Қундуз, Танги, Вахш, Коғирниҳон, Амударё, Зарафшон, Сурхон, Қашқадарё эди. Мана шу илмий хулоса тўғри бўлса Марказий Осиёдаги ривожланган давлатлар ичida қадимги Бақтрия энг йирик давлат бўлган дейиш мумкин. Марғиёна ва Суғдиёна қадимги Бақтрия давлатининг таркибий қисмлари бўлганлиги ҳақида маълумотлар учрайди. “Авесто”нинг “Видивдат” китобида “Бақтрия энг гўзал мамлакат ва ўлкалардан бири бўлиб, баланд байроқли ўлка” деб эътироф этилади. Кейинроқ юон манбаларида: “Минг

²²Саъдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. –Т.: Академия, 2006. – Б.49.

шаҳарли мамлакат”, деб аталди. Герадотдан олдин “Бақтрия халқи” деган тушунча юонон трагек жанри Эхсилнинг “Форслар” деб аталган трагедиясида учрайди. Бу асар Афина театрларида эрамиздан аввалги 472 йилда сахна асари сифатида ижро этилган. Асарда Бақтриялик жасур жангчилар Тенагон ва Аритом исмлари тилга олинган. Улар милоддан аввалги 480 йилда Саламин жангига ҳалок бўлишдилар ва шу оролда дафн этилдилар.

Эхсил ўз асарини “Бақтрия халқи ҳалок бўлди” деб якунлайди. Герадотнинг хабарига кўра, Миср ва Бобил билан бир қаторда Бақтрия Кир II нинг юришларига тўсиқ бўлган. Аҳмонийлар давлати учун Бақтрия ўлкаси муҳим аҳамиятга эга эди. Тарихчи Е.А.Мангадскач Геродонинг “Тарих” китобида Бехустин ёзувлари ва тарихчи Ариан маълумотларига таяниб Бақтрия ҳукмдорларининг рўйхатини тузган.

1. Милоддан аввалги 530-522 йилларда ўлка ҳокими Селирдес-Бордия (Кир Пнинг ўғли ва Камбизнинг акаси) бўлган.
2. Милоддан аввалги 522-486 йилларда Дадаршиш бўлган.
3. Милоддан аввалги 486-480 ва 480-465 йилларда Доро I нинг ўғиллари Ариамен ва Мохат (Ксеркес ака-укалари).
4. Милоддан аввалги 465-423 йилларда Артабан Питосп (Виштасп).

Шундан сўнг 335 йилгача маълумотлар йўқ.

5. Милоддан аввалги 339-335 йилларда Бесс охирги Аҳмоний Доро Шдаврида ҳокимлик қилган. Кўриниб турибики ўлка ниҳоятда ҳарбий иқтисодий жиҳатдан етарли аҳамиятга эга. Шунинг учун уни Аҳамонийлар подшоларининг яқинлари ва таянчлари бошқарган Бақтрия ҳудудидан топилган шаҳар ва қишлоқлар, қалъалар, карвон йўллари суғориш иншоотлари, бадиий ва амалий санъат намуналари бу давлатнинг муҳим стратегик аҳамияти ва бой иқтисодий-сиёсий ҳётидан дарак беради. Бақтрия юқорида айтганимиздек, аҳамонийлар салтанатининг меросхўри ҳукмронлик қилган ўлка ёки шаҳзодалар бадарга қилинган чекка бир сатраплик деб ҳисобланган. Масалан: Бардия акаси Камбиз томонидан ўлдирилган, Масист ўз укаси подшо Ксерекс билан тахт учун бўлган қурашда ҳалок бўлади.

Артбон подшо Артаксеркесга қарши курашда Бақтрияга суюнган. Эрамиздан аввалги 330 йил Бақтрия ҳукмдори Бесс подшо ДороШни ўлдириб, ўзини подшо Артаксеркес IV деб эълон қилганлиги фикримизни тасдиқлади. Олимларнинг фикрига кўра Бақтрияning бир қисми Афғонистоннинг шимолий ҳудуди эди.²³

И.В.Тяньков, эса Кави Виштасп давлатини Бақтрияга тўғри келишини айтади. Археологик манбалар қадимги Бақтрияда дастлабки шаҳарларнинг вужудга келиши ва ривожланиш жараёнини аниқлаш имконини беради. Бақтрияning шаҳар марказлари йиллар давомида харобага айланиб ернинг остида қолиб кетган. Улардан Бола Ҳисор, Олтиндилёр, Қизилтепа, Байтудашт ёдгорликларида археологик тадқиқотлар олиб борилган. Бундай шаҳарлар қалин мудофаа деворлари билан ўраб олинган. Археологик тадқиқотлар натижасида бу ердан ҳам ғиштдан, ҳам пахсадан қилинган уй-жойлар топилган. Бақтрия бир қанча дарё воҳаларидағи бешта вилоятларни бирлаштирган Сурхон, Балхоб, Кофирниҳон, Вахш, Кўкчач-Қундуз воҳалари шулар жумласидандир. Бу воҳаларнинг марказий шаҳарлари мавжуд, масалан: Сурхон воҳасининг маркази Қизилтепа бўлган, Шимолий Афғонистоннинг йирик шаҳарлари эса Боло Ҳисор харобалари ўрнида қадимги Бақтра шаҳри жойлашган бўлиб, юнон тарихчилари Геродот ва Ктесийларнинг хабарларига кўра, бу шаҳар Бақтрияning маркази бўлган. Ктесий ўзининг “Персико” номли асарида Бақтрияning кўп қалъа ва истеҳкомлари борлигини қайд этади. Ҳозирги пайтда Бақтрия ҳудудидан милоддан аввалги I мингийилликнинг биринчи ярмига оид 240 зиёд уй-қўрғонлар, шаҳар ва қалъалар топилган. Улардан Кучуктепа, Бешқўтон, Таллашқон, Жондавлат, Бандиҳон, Бўйрачи, Қизилча, Обишир ва Шўртепа кабилар Сурхон воҳасида жойлашган. Бу ёдгорликлар мудофаа деворлари, истеҳкомлар билан ўраб олинган, шаҳар қишлоқ ва минора, қалъа, уй-жойлардир. Қадимги аҳолининг дехқончилик маданияти асосида қадимги Бақтрияning моддий ва маънавий маданияти шаклланди. Топилган сопол

²³<http://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix>.

идишлар бронза ва темирдан ясалган ҳарбий ва меҳнат қуроллари, пичоқлари ва ўқ учлари жез, игна ва бигизлар сопол урчуқлар бошлари тошдан ишланган қуроллари фикримизни тасдиқлайди.

Бу даврда Бақтрия сатраплари, бир томондан, салавкийлар марказий ҳокимиюти хуружлариға қарши курашган бўлса, иккинчи томондан, Парфия подшолари тажовузига қарши кураш олиб боради. Мустақилликка эришган Бақтрия Диодот II даврида кудратли давлатга айланади. Юнон-Бақтрия подшоси Евтидем даврида мамлакатнинг чегара ҳудудларини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилади. Милоддан аввалги 206 йилдан бошлаб Бақтрия ерлариға Салавкийлар давлатининг солиб турган хавфи йўқотилади. Бу даврда воҳада сунъий суғоришга асосланган зироатчилик ва ҳунармандчиликнинг қатор тармоқлари анча юксалади. Пировард натижада кўплаб шаҳарлар қад ростлайди, хусусан, Миршоди воҳасида яшаган аҳоли Далварзинтепа ўрнидаги шаҳарга, Шеробод воҳасида яшаган аҳолининг бир қисми Жондавлаттепа ўрнидаги шаҳарга, яна бир қисми эса Таллашқон II номи билан аталган манзилгоҳга, Шўрчи қишлоғи ўрнида эса Кофирқалъа (Кампиртепа) сингари шаҳарларга асос солинади. Бу даврда Термиз (Тармита) шаҳрининг майдони бир неча гектарга кенгаяди. Термиздан шимоли-ғарбда эса Зартепа шаҳри қад ростлайди. Шунинг учун ҳам юнон муаррихлари ўз асарларида Бақтрия хусусида тўхталиб: “Бақтрия – минг шаҳарли мамлакатдир” деб таъкидлаб ўтишлари бежиз эмас эди, албатта.

Бақтрия милоддан олдинги VI асрнинг охиrlари ва V асрнинг бошларида ахмоний шоҳлари Доро I ва Ксеркс томонидан машҳур Бехистун қоясига биттирилган ёзувларда илк бор тилга олинади. У ҳақда зардуштийлар динининг муқаддас китоби – “Авесто”да ҳам қайд қилинган. Айниқса, антик давр тарихчи ва географлари Бақтрия ҳақида жуда кўп қимматли маълумотлар ёзиб қолдирганлар. Жумладан, римлик тарихчи Юстин ўз асарларида Бақтрияни “минг шаҳарли ўлка”, юнон тарихчиси Аполлодор эса Бақтрияни “бутун Осиёning кўркидир” деб атаган. Бақтрияниң серунум, ҳосилдор тупроғи антик муаллифларни лол қолдирган.

Жумладан, Искандар Зулқарнайнинг ҳарбий юришларини битган Квинт Курций Руф бу тўғрида шундай деб ёзган эди. “Бақтрияниг табиати бой ва турли-тумандир. Унда кўплаб мевали дараҳтлар ўсади. Узум мўл ва ширали ҳосил беради, беҳисоб булоқлар ҳосилдор тупроқни сувга қондириб туради; ери юмшоқ жойларга дон экилади. Қолган ерларида подалар боқилади”. Страбоннинг айтишича, “Бақтрия бепоён ва унда турли-туман маҳсулотлар етиштирилади. Фақат зайдун мойи йўқ”. Римлик тарихчи Теофрастнинг ёзишича, Бақтрияда етиштирилган буғдой донининг катталиги зайдун уруғига тенг бўлган ва ҳоказо²⁴.

Бақтрия ўша даврда жуда каттагина қўшинга ҳам эга бўлган, тез-тез бўлиб турадиган жангу жадаллар ҳам Бақтрия тараққиётини тўхтата олмаган. Хўжаликнинг турли соҳаларидаги ривожи натижасида савдо-сотиқ ҳам анча камол топган. Бу даврда бақтриялик савдогарлар Чин-Мочин, Хиндистон ва Эрон каби мамлакатлар билан иқтисодий алоқалар олиб борганлар. Бақтрия зироаткорлари етиштирган маҳсулотлар ҳақида юонон ва чин манбаларида ўта ҳаяжон билан сўз юритилади. Бақтриялик хунармандлар олтин, кумуш, кўрғошин, қалай, мис ва бронздан жуда нафис зебу зийнат буюмлари, уй-рўзғор ва хўжалик қуроллари ясаганлар. Бу даврда тўқувчилик, кўнчилик, қуролсозлик ва заргарлик хунарлари анча юксалади. Илмий изланиш натижаларига кўра, Бақтрияниг Салавкийлардан ажралиб чиқиши милоддан аввалги 256 йилда рўй берган. Бу даврда Диодот Салавкийларнинг Бақтриядаги ноиби эди, у шоҳлик рутбасини фақат Антиох II нинг вафотидан кейин, тахминан милоддан аввалги 247-246 йилларда қабул қилиши мумкин эди ва Бақтрияда милоддан аввалги 268 йилдан милоддан аввалги 230 йилга қадар ҳукмронлик қиласи. Диодот I дан кейин Бақтрия тахтини унинг ўғли Диодот II эгаллайди, ундан кейин эса ҳокимият Эвтидемга ўтади. Милоддан аввалги III асрнинг 20-йилларида Диодотга ҳамда Салавкийларга қариндошлиги бўлмаган Эвтидем Диодот II ни ўлдириб, тахтни куч билан

²⁴<http://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix>.

эгаллайди. Шундан кейин Салавкийлар шоҳи Антиох III Эвтидемни расмий ҳукмрон сифатида тан олади. Милоддан аввалги II асрнинг 90-йилларининг охири 80-йилларнинг бошларида Эвтидемдан кейин Юонон-Бақтрия тахтини унинг ўғли Деметрий эгаллайди. Деметрий ҳукмронлиги йилларида юононларнинг Бақтриядан Ҳиндистонга силжиши, Юонон-Бақтрия шоҳларининг Ҳинд-Юонон шоҳларига айланиши жараёни бошланади. Кейинчалик бу жараённи Осиёнинг ичкари қисмидан келган кўчманчи қабилалар тезлаштирадилар. Деметрий ўз ҳукмронлигининг сўнгги йилларида Эвкрадит тазиики остида Бақтрия мулкларидан сиқиб чиқарилади ва унчалик катта бўлмаган Ҳинд мулкларини бошқариш билан кифояланади. Юонон-Бақтрия подшолигида Эвкрадит ҳукмронлиги даврида (у тахминан милоддан аввалги 170 йилда ҳокимият тепасига келган) сиёсий вазият анча мураккаб кечади. У сўғдийлар, арахозияликлар, драиглар, арэйлар, ҳинdlар ва парфияликлар билан тинимсиз урушлар олиб боришга мажбур бўлди. Унинг даврида парфияликлар Юонон-Бақтрия давлати ғарбий вилоятларнинг маълум қисмини эгаллайдилар. Эвкратид Ҳинdlар шоҳи Деметрий билан жанг қиласи ва уни енгиб Ҳиндистонни эгаллайди. Ҳиндистондан қайтаётган Эвкрадит тахт вориси бўлган ўз ўғли томонидан ўлдирилади.

Бақтрия давлати подшо Демитрий (милоддан аввалги 199-167 йил) даврида ўз тараққиётининг юқори чўққисига кўтарилади. У давлат бошқаруви соҳасида ислоҳот ўтказиб, давлатни майда ҳокимликларга бўлиб бошқаради. Демитрий даврида ҳарбий истеҳкомлар ва қалъалар қуришга алоҳида эътибор берилади. Бу даврда Шимолий Ҳиндистон ерлари ҳам Юонон-Бақтрия давлатига бўйсундирилади ва давлат пойтахти Ҳиндистондаги Таксила шаҳрига кўчирилади. Милоддан аввалги 168 йилда Бақтриядан давлат тўнташи содир бўлиб ҳокимият тепасига келган Евкратид ва унинг юонон ворисларининг замонидан Юонон-Бақтрия давлатида сиёсий танглик кучайиб, мамлакат инқрозга юз тутади. Милоддан аввалги 140-138 йиллар оралиғида Сўғд ерлари орқали Бақтрия ерларига кириб келган юечжи қабилалари Юонон-Бақтрия давлатига барҳам беради. Юечжи

қабилалари Бақтрия ерларида ўрнашгандан кейин ҳам маълум вақт ягона давлат барпо қила олмаган. Орадан анча йиллар ўтгач, гүйшуан қабиласи сардори Кудзула Кадфиз бешта қабилани бирлаштириб Кушон давлатига асос солган.

Йилномаларда зикр этилишича, юэчжи қабилалари Бақтрияни босиб олганларидан кейин тахминан юз йилдан сал кўп вақт ўтгач, гүйшуан ҳокими Кужула Кадфиз (Киоцзю) қолган тўрт юэчжи ҳокимини мағлубиятга учратади ва ўзини Кўшон ҳукмдори деб эълон қилади. Тахмин қилинишича Кужула Кадфиз Герайнинг ё ўғли ё набираси бўлган²⁵.

Милоддан олдинги 140-130 йилларда Юнон-Бақтрия шоҳлиги кўчманчи сак қабилаларининг ҳужумлари натижасида қаттиқ ларзага келди. Саклар шарқда кўчманчи “катта юэчжи” қабилаларидан мағлубиятга учрагандан сўнг, улар таъқиби остида Бақтрияга силжиган эдилар. Ўз навбатида “катта юэчжи” қабиласи аввал хуннлар, сўнгра усунлар билан бўлиб ўтган жангларда мағлубиятга учрагандан сўнг ғарбга саклар яшаб турган ерларга, ундан кейин Бақтрия томон чекинишга мажбур бўлдилар. “Катта юэчжи” қабиласи шу тариқа Бақтрия тупроғида пайдо бўлди. Бу вақтда Юнон-Бақтрия шоҳлигида тинмай давом этаётган ҳарбий тўнтаришлар, суиқасдлар, ўзаро урушлар ва сакларнинг ҳужумлари натижасида ичидан дарз кетган эди. У бу гал кўчманчиларга қаттиқ қаршилик кўрсата олмади ва сусткашлик оқибатида енгилди. Шундай қилиб юз йилдан кўпроқ ҳукмронлик қилган Юнон-Бақтрия шоҳлиги қулади. Унинг ўрнига келган кўчманчилар буюк кушонлар салтанатига асос солдилар.

Ёзма манбаларга қараганда, “катта юэчжи” қабиласи Юнон-Бақтрия шоҳлиги устидан ғалаба қозонгандан сўнг Амударёning ўнг соҳилига (Шимолий Бақтрия) жойлашган ва бешта князликка – Хюми, Шуанми, Хисе, Думи ва Гуйшуанга бўлинниб яшай бошлаган. Бақтрияликлар ўзларининг ижтимоий-иктисодий тузуми, юксак ривожланган маданияти билан кўчманчилардан бир неча босқич юқори тураг эдилар. Кўчманчи юэчжилар

²⁵ Пидаев Ш.Р. Қадимги Бақтрия. – Т.: Ўзбекистон, 1976. – Б 6.

бу вақтда давлат нималигини ҳали билмас әдилар. Шунинг учун улар бақтрияликларнинг ютуқларини ўзлаштира бошладилар. Бу фақат кўчманчи қабилаларнинг хоҳишигина бўлмай, жамият тараққиётининг талаби ҳам эди. Бу даврда Бақтрияда товар-пул муомаласи жуда ривожланган эди.

Кушон салтанатининг бешиги ва дастлабки пойтахти Бақтрия бўлган²⁶.

Кушон давлатининг дастлабки ўзагини Бақтрия ерлари ташкил этган. Кушонлар давлатининг дастлабки пойтахти ҳам Шўрчи тумани худудида жойлашган Далварзинтепа ёдгорлиги ҳисобланади. Кушонлар давлатини ябғу унвонига сазовор бўлган ҳокими мутлақ подшо бошқарган. Подшонинг асосий таянчи яхши қуролланган ҳарбий қўшин бўлган. Кушонлар қўшини асосан отлик ва пиёда қисмлардан иборат бўлиб, қилич, ханжар, найза ва жанговар болта билан қуролланган. Кушонлар давлатида давлатни сатрапликларга бўлиб идора қилиш тартиби саклаб қолинган. Кушон подшолари катта ва кучли қўшинга таяниб, мамлакат чегараларини кенгайтириб борганлар. Олиб борилган истилочилик юришлари натижасида Шарқий Туркистон, Шимолий Ҳиндистон ва Марказий Осиёнинг каттагина қисми Кушонлар давлатига бўйсундирилган. Кушонлар салтанати подшо Канишка даврида (78-123) ниҳоятда гуллаб-яшнайди. Бу даврда Хитой, Рим, Парфия сингари ўша даврнинг нуфузли давлатлари билан савдо-сотик, иқтисодий ва расмий алоқалар йўлга қўйилади, маданий соҳадаги алоқалар ҳам анча кенгаяди. Бақтрияда ҳокимиятни мустаҳкамлаб олган Кудзула Кадфиз қўшни вилоятлар бўлган Сўғдиёна, Марғиёна, Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисмларини истило қилди.

Кушонлар империясини мустаҳкамлашда Кудзула Кадфизнинг ўғли Янгаочжен, яъни Кадфиз II муҳим аҳамиятга эга бўлган. У ички-ташқи сиёsat юритиб, Ҳиндистонни Ҳинд дарёси қуи оқимлари, ҳатто Ганг дарёси водийсигача бўлган ерларни ҳам ўз ихтиёрига ўтказди. Вима Кадфиз

²⁶ Пидаев Ш.Р. Сирли Кушонлар салтанати. – Т.: Фан, 1990. – Б. 4.

тахминан 30 йил шоҳлик қилган. Вима Кадфиз замонида кушонлар салтанатининг пойтахти ҳозирги Пешовар яқинида жойлашган.

Вима Кадфиз вафотидан кейин тахтни унинг ўғли Канишка эгалларди. Бу шоҳ ҳукмронлик қилган йилларда кушонлар салтанати ўз тараққиётининг энг юкори чўққисига кўтарилди, эгаллаган территорияси янада кенгайди. Бу даврда ҳозирги Панжоб, Синд, Уттар Продеш штатларига қарашли ерлар салтанатга қўшиб олинди. Салтанатнинг шарқдаги чегараси Банорасгача етиб борган. Канишка Хитой империяси билан уруш олиб бориб, ундан Шарқий Туркистонни тортиб олган. У Парфия билан бўлиб ўтган жангларда ҳам қатор ғалабаларни қўлга киритган²⁷.

Кушонлар давлати Канишка ҳукмронлиги даврида эрамизнинг I аср охири – II аср биринчи чорагида янада кучайди. Кушонлар ҳокимиятни ҳинд заминининг жанубий вилоятлари, Сўғдиёна орқали Фарғона, Шарқий Туркистон ҳам тан олди. Канишка даврида Туркистон ўлкасининг асосий худудларини ўз ҳокимиятига бўйсундириб, Хоразм билан иқтисодий маданий алоқаларни яна мустаҳкамлади.

Ёзма манбаларга қараганда, Канишка 23 йил шоҳлик қилган. Унинг вафотидан кейин тахтни Хувишка эгаллайди. Бу шоҳ ҳукмронлик қилган йилларда салтанат инқирозга учрай бошлайди. Хувишка 30 йилдан ортиқ шоҳлик қилган. У ўлгандан кейин тахтга Васудева I ўтиради. У ҳам 30 йил шоҳлик қилган²⁸.

Канишка олиб борган сиёsatни Васишка, Хувишка, Канишка II, Васудева, Канишка III, Васудева II лар давом эттириб, сиёсий ҳокимиятни кучайтиришга ҳаракат қилган. Бироқ сиёсий келишмовчилик, ўзаро низожанжаллар, ҳокимият учун курашни кучайтириш туфайли кушонлар салтанати аста-секин заифлашиб борган. Кушонлар салтанати сиёсий-маъмурӣ бошқаруви тизими анъанавий сатрапиялар тизимга мослашув асосида қурилган бўлиб, сатраплар олий ҳукмдор томонидан унинг

²⁷ Пидаев Ш.Р. Қадимги Бақтрия. – Т.: Ўзбекистон, 1976. – Б 6.

²⁸ Пидаев Ш.Р. Сирли Кушонлар салтанати. – Т.: Фан, 1990. – Б. 9.

ишончини қозонган, чамаси ўз доираси намояндалари орасидан танланган. Кушонлар давлати армияси яхши қуролланган бўлиб, умумий ҳарбий қудрати 150-200 минг кишини ташкил этди. Кушон жангчилари узунлиги 1 метрдан ошикроқ ҳар икки томони ўткир қилич, ханжар, найза, жанговар болта, сопқон каби қуроллари билан қуролланган. Кушонлар ҳарбийлар суяқ ё шоҳ билан қопланган мураккаб қўш камонни ихтиро қилди. Бу камон Уралолди ерлари орқали Шотландиягача, Шарқда Эрон, Хиндистон ва Хитойгача кенг тарқалиб ҳарбий ишларда кенг қўлланилди. Кушонлар даврида мамлакатнинг иқтисодий хўжалиги кенг тараққий этиб, металлсозлик, шишасозлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ривожланиб, олтин, кумуш, кўрғошин, қимматбаҳо тошлар, қурилиш хом-ашёлари қазиб олиш анча такомиллашиб борган. Кадфиз II нинг амалга оширган пул ислоҳоти натижасида 8 граммлик олтин тангалар, кумуш, бронза тангалар савдо муомаласига чиқарилди. Маданий тараққиёт натижасида ёзувлар анча такомиллашиб сўғдча, хоразмча, парфияча, бақтрияча ёзувлар мукаммаллашиб, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётда ижобий натижаларга эришди. Кушонлар даврида саройлар қуриш, архитектура қурилиши ривожланиб, ҳайкалтарошлиқ, рассомлик, наққошлиқ санъати энг юқори натижаларга эришди. Кушонлар империясига хос моддий маънавият асослари кенг ривожланиши туфайли расмий, диний, ишлаб чиқариш, туар жой, сунъий суғориш мудофаа, маҳсус, тижоратга тааллуқли қурилиш бинолари билан уйғунлашган ҳолда қурилган.

Кушонлар даврида марказлашган давлатнинг қарор топиши хўжаликнинг равнақига сабаб бўлган. Бу даврда ҳам зироатчиликнинг ғаллачилик, пахтачилик, боғдорчилик ва полизчилик соҳалари жадал ривожланади. Тоғ ва тоғ олди худудларида лалмикор дехқончилик хўжалиги равнақ топади. Ерни қайта ишлаш, хусусан, алмашиб экиш борасида бой тажриба тўпланади, янги-янги суғориш тизимлари бунёд қилинади. Чорвачилик хўжалигини ривожлантириш борасида ҳам улкан ишлар амалга оширилган. Айнан ана шу даврда ҳунармандчилик хўжалиги юксак даражада

ривож топиб, ушбу соҳанинг кулолчилик, металлсозлик, қуролсозлик, тўқимачилик, шишасозлик каби турлари анча юксалган. Ҳатто Бақтрия шишасозлари 420 йилда Хитой пойтахтида турфа рангдаги шишалар тайёрлаб хитойликларни лол қолдирган. Кушонлар даврида хўжаликнинг равнаки савдо-сотикнинг ривожига ҳам туртки бўлади. Хусусан, шу даврда Бақтрия савдогарлари Парфия, Рим, Хитой ва Ҳиндистон мамлакатларига бориб савдо қилганлар. Римнинг Помпей шахри харобаларидан Кушон тангаларининг ёки Қоратепа кулол идишлари, Термиздан топилган май ҳамда айшу ишрат худолари Вакхония, тағин Вакх-Болус шарафига уюштирилган байрам саҳнаси тасвири солинган лой идишлар, шунингдек, Ҳайитободтепадан император Нерон тангаларининг топилиши юқоридаги фикрнинг исботидир. Кушонлар даврида меъморчилик анча юксалиб, тураг жой бинолари, ибодатхоналар ва саройлар қуриш анча авж олади. Иморатларни безаш, нақш солиш борасида ҳам ўзига хос тажриба тўпланади. Бу даврда маҳаллий маданият билан ҳинд маданиятининг ўзаро аралашиб жараёни содир бўлади. Айниқса, Канишка замонида Будда динининг давлат дини деб эълон қилиниши натижасида буддавийлик эътиқоди билан боғлиқ равища ҳайкалтарошлиқ санъати анча юксалади.

Кушонийлар даври маданий ва сиёсий ҳаёти Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон тарихида муҳим ўринга эгаллади. Бу даврда Ўзбекистон худудининг каттагина қисми шу давлат таркибида бўлди. Хоразм мустақил тарзда хўжалик юритгани ҳолда бу давлат билан яқин муносабатда бўлган ва унинг тадбир ва қарашларини қўллаб-кувватлаган. Кушонийлар даврида содир бўлган сезиларли ўзгаришлар Ўзбекистоннинг жанубий томонларида кўринади. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки қадимги дунёning бу йирик давлатининг биринчи пойтахти шу ерда – Сурхон воҳасида бўлган²⁹.

Кушон давлати жаҳоннинг тўрт буюк давлатларидан бири эди. Кушон давлати Ғарб ва Шарқ алоқаларида муҳим ўриннни эгаллайди. Шарқдан ғарбга қадар жанубдан шимолгacha бўлган тўрт буюк давлатлараро

²⁹ Abdullayev N. O’zbekiston san’ati tarixi. – T.: O’zbekiston faylasuflar ilmiy jamiyati, 2007. B. 30.

муносабатларнинг кенг ривожланиши, савдо-сотиқнинг кучайиши халқ ва элатларнинг турмуш тарзи ва эстетик қарашларига таъсир этмай қолмади. Деярли беш асрли Кушон давлати тарихида ўзига хос санъат тарихи шаклланди. Характерли жиҳатидан локал хусусиятга эга бўлган Кушон санъати ўз ривожида нафакат давлат таркибига кирган мавжуд халқ ва элатларнинг санъати заминида камол топди, балки давр силсиласида юзага келган Шарқ ва Ғарб фалсафаси ва эстетикаси таъсиридан ҳам чеккада қолмади.

1.2.Меъморчиликдаги ўзига хосликлар таҳлили: саройлар, ибодатхоналар, тураг жойлар

Қадимий Бақтрия ҳудудида меъморчилик кенг тараққий этган бўлиб, кўплаб саройлар, ибодатхоналар, тураг жойлар барпо этилган. Кушонлар давридаги Шимолий Бақтрияning энг катта ибодатхонаси Қадимий Термиз шахри яқинида бўлган. Бу ибодатхонага ўша замондаги кўпчилик шаҳар ва қишлоқлардан бутпарастлар келиб сажда қилганлар. Гарчи ҳар бир шаҳарда бутпарастларнинг алоҳида ибодатхоналари бўлса-да, марказий ибодатхонада тоат-ибодат маҳаллий ибодатхоналардагидан бошқача ғайритабиий рухда ўтган. Бунинг устига марказий ибодатхона кохинлари будда дини ақидаларини жуда яхши билганлар. Шу билан бирга Термиздаги ибодатхона қошида будда дини воизлари таҳсил олишган. Улар бу ерда Будда таълимотни мукаммал ўрганганлар. Қизиқарли томони шундаки, улар будда динининг ватани бўлмиш Ҳиндистон кохинлари билан bemalol рақобат қилганлар. Ёзма манбалардан маълумки, Термизда Дхармамитра исмли машҳур кохин етишиб чиққан. Иккинчи бир тарғиботчи Гхошака ҳисобланади. У Пешаворда буюк Кушон шохи Канишқа уюштирган бутпарастларнинг йигилишида иштирок этган. Гхошака билан Бақтрияда буддизмнинг бир мазҳаби – вайхабшикларнинг тарқалиши боғланган. У

бундан ташқари буддизмга бағишланган катта бир асар муаллифи ҳам бўлган. Бу асар “Абхидхормапитака” деб аталган³⁰.

Термиз ибодатхоналарининг бири ҳозир Қоратепа номи билан боғлиқ. Ҳозиргача Қоратепада ўндан ортиқ иншоотлар гурухи очиб ўрганилган. Ҳар бир бундай иншоот тўғри тўртбурчакли катта ҳовли, ибодатхона, ва уни тўрт томондан ўраб турган йўлакдан иборат. Ибодатхона хоналарининг бирида Будданинг ҳайкали, иккинчисида ступа топилган. Афсуски, ступанинг ҳозир фақат таг қисми сақланиб қолган.

Қоратепадан топилган ступалар буддизмга хос иншоот бўлиб, у ҳамма будда дини тарқалган мамлакатларда учрайди. Бундай ступалар асосан бир хил услубда қурилган. Ступаларнинг асоси тўртбурчак бўлиб, бир неча метр баландликка кўтарилилган бўлади. Баландликнинг устига цилиндриксимон иншоот солинган. Унинг баландлиги ҳам бир неча метрга ёки ўн метрга тенг бўлган. Унинг усти гумбазсимон қилиб ишланган ва унга ёғочдан туғ ўрнатганлар. Бу туғга тошдан ясалган бир нечта соябон ўрнатганлар. Бундай соябон буддистларда чатра деб аталган. Буддистларнинг ҳисоблашича чатра муқаддас дарахтнинг рамзи бўлиб, мазкур дарахт соясида Будда ўз диний назариясининг асосларини ишлаб чиқкан экан. Қоратепа ибодатхона хоналарининг деворларида диний мазмундаги расмлар акс этган. Хусусан Будданинг ўзини ҳам тасвири бўлган. Қизиги шундаки, Қоратепадаги мазкур иншоотлар худуди Ҳиндистон, Покистон ва Афғонистон будпарастларнинг ибодатхоналри каби ер остига қурилган. Аммо Қоратепада ер устига қурилган бинолар ҳам бўлган. Ер устига қурилган иншоотлар ер остига қурилган иншоотлар билан узвий боғланганлигини кўриб чиқамиз. Тепалик устига катта ҳовли қурилган. Унинг тўрт томони кенг айвон билан ўралган. Ҳовлининг ғарбий қисмида ер остида жойлашган ибодатхона билан боғловчи иккита эшик жойлашган. Пастки хоналарга зинапоялар орқали тушилган. Деворнинг ўртасида катта токча бўлиб, унда Будданинг катта ҳайкали турибди. Ҳовлининг шимолий ва ғарбий қисмидаги айвоннинг деворлари

³⁰ Пидаев Ш.Р.Сирли Кушонлар салтанати. – Т.: Фан, 1990. – Б. 18.

қизил рангда оддийгина расмлар билан бўялган, жанубий айвоннинг деворлари турли расмлар билан безатилган. Расмлар айвоннинг ўртасидаги эшикнинг икки томонига чизилган. Хусусан, бу ерда донаторлар, ибодатхоналар қурилишига маблағ ажратган ва унга хомийлик қилган аслзода эркак ва аёлларнинг расми чизилган. Кираверишдаги эшикнинг юқорисида Будда ва руҳонийлар расми жойлашган. Рассом унинг юзини ёш аёлларнинг юзига ўхшатиб тасвирлаган. Унинг юзида қандайлир сирли мулойимлик, лабларида эса илиқ табассум ифодаланган. Умуман, бу расмлар катта маҳорат билан чизилган бўлса-да, уларда жўшқин ҳаётийлик сезилмайди. Албатта, бунда ўша замон диний мафкураси ўз ифодасини топган бўлса керак.

1968 йили Қаратепа ибодатхонасидан 2-3 км шимоли-шарқда буддистларнинг яна бир ибодатхонаси топилди. Унинг топилиши Бақтрияда буддизмни ўрганиш борасида муҳим бир босқич бўлди. Бу ибодатхона фанда Фаёзтепа номи билан маълумдир. Текширишлар Фаёзтепани вихара туридаги ибодатхона эканлигини кўрсатди. У уч комплексдан иборат бўлиб, ҳар бирида ҳовли бўлган. Ибодатхонанинг марказий қисмидаги комплексда диний маросимлар ўтказилган, шимолий-ғарбий комплексда монастир, учинчи комплекс (жануби-шарқий) эса хўжалик ишларини олиб боришга мўлжалланган. Марказий комплекс ҳовлисининг шимоли-ғарбий қисмida жойлашган эшик монастир комплекси билан боғланган. Мазкур эшик яқинида оҳактошдан ясалган ҳовузча бўлган. Ҳовузчадан сув шер бошига ўхшатиб ясалган труба орқали чиқиб турган. Марказий комплекс ҳовлисининг шимолий қисмida ступа жойлашган. Унинг шакли Қаратепадаги ступаларга жуда ўхшаш. Фаёзтепа ступасининг соябони сақланмаган. Айвоннинг деворида эса турли мазмундаги расмлар жойлашган. Ибодатхона деворлари ҳам расмлар билан безатилган. Хусусан, унинг жанубий деворида қизил кўйлакли Будданинг расми чизилган.

Унинг икки томонида яна икки кишининг расми бор. Улардан бири буддага сажда қилмоқда. Булардан ташқари, бу хонада бошқа кишиларнинг

кatta маҳорати билан чизилган расмлари ҳам топилган. Расмда тасвиrlанаётган одамларга қандайdir ҳаётийлик бахш эта олганлар.

Фаёзтепага одамлар қадим-қадимдан фақат сажда қилгани келмай, мазкур монастирда таълим кўрганлар ҳам яшаганлар. Қоратепа ва Фаёзтепа ибодатхоналари қанчалик ҳаробага айланмасин, улар ўзларининг маҳобатлилиги, расм ва ҳайкаллари эса минг йиллар ўтишига қарамасдан ўзининг мазмуни ва ишланиш услуби билан ҳозир ҳам одамларда кучли таассурот қолдиради. Ўз даврида мазкур ибодатхоналар ва уларнинг деворларида чизилган расмлар, ҳайкаллар шу ерга келган одамларда қанчалик кучли ва шу билан бирга сирли таъсир кўрсатган. Улар ўзларини бошқа дунёга келиб қолгандек сезишган.

Қоратепа ва Фаёзтепадаги тадқиқотлар бизга Будда дини билан боғлиқ бўлган меъморчилик иншоотлари тўғрисида қимматли маълумотлар беригина қолмай, у Будда динининг Ўрта Осиёда хусусан Бақтрияда тарқалиш йўллари, буддизм ғоялари билан сугорилган санъат, бақтрия тили, ёзувлари ҳақида фикр юритишга имконият яратади.³¹

Қоратепа ва Фаёзтепа ибодатхоналари ўзларининг қурилишлари билан Ҳиндистондаги будда ибодатхоналаридан ажралиб туради. Будданинг ўзи ҳам бу ерда ўзига хос тасвиrlанган. Маълумки, Будданинг учта ўзига хос ажратиш белгилари бўлган: пешонасида доғ, бошининг ўртасида дўнглик ва кулоғининг солинчоғи узун бўлган. Қоратепа ва Фаёзтепада тасвиrlанган Будданинг эса бундай ажратиш белгиларидан ташқари, атрофи нимб ва айлана билан ўралган. Бу борада Қоратепа ва Фаёзтепа ибодатхоналари ва расмлари Шарқий Туркистон ва Узоқ Шарқдаги буддистларнинг ибодатхоналари ва расмларига кўпроқ яқин. Аммо улар Қоратепа ва Фаёзтепа ибодатхоналаридан анча кейинги даврларга оидdir. Демак, Шарқий Туркистон ва Узоқ Шарққа буддизм Ўрта Осиё орқали тарқалган, деб ҳисоблаш мумкин.

³¹ Пидаев Ш.Р. Сирли Кушонлар салтанати. – Т.: Фан, 1990. – Б. 23.

Сурхкотал – оташпаратлар ибодатхонаси. Кушон даврида Будда динидан ташқари оташпаратлик ва бошқа маҳаллий динлар тарқалган эди. Оташпаратлар ҳам буддизм хомийлари каби йирик ибодатхоналар курганлар. Масалан, шундай ибодатхоналардан бири Жанубий Бақтрияд – ҳозирги Афғонистоннинг территориясида очилган. Сурхкотал ибодатхонаси Туркистон тоғларида жойлашган бўлиб, унга зиналар орқали чиқилган. Ибодатхонанинг асосий зали тўғри бурчак шаклида бўлган. Залнинг томонлари 35x27 м га teng. Асосий зал уч томондан йўлаксимон хоналар билан ўралган бўлиб, залга уч йўлак орқали кирилган. Залнинг марказида тош бўлаклардан тўртбурчак шаклида кўтарилган кўтарма – супа қурилган.

Платформанинг бурчакларида устунлар бўлган. Қадимда бу платформанинг устида муқаддас ўчмас олов ёниб турган.

Кўхна Бақтриянинг яна бир қадимиш шаҳарларидан бири – бу Далварзинтепа хисобланади. Шўрчи тумани яқинидаги Далварзинтепада олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари ўзининг илмий аҳамияти жиҳатидан Холчаён, Айртом, Қоратепадан қолишмайди. Далварзинтепада кушонлар даврига оид иморталарнинг харобалари очилган. Айниқса, бу кўхна шаҳарнинг ўртасида жойлашган тепаликда олиб борилган археологик қазиш ишлари диққатга сазовордир. Текширишларга қараганда, бу ерда қандайдир катта маъмурий бинонинг харобаси бўлган экан. Мазкур бинонинг хоналари орасида бўйи 11,6 м, эни 9,6 м ли хона ажралиб турди. Бу хонанинг деворлари бошқа деворларига қараганда қалинроқ, сувоқлари нисбатан сифатли. Хонанинг томи текси бўлиб, бу қадимда тўртта устунга таяниб турган. Бизгача устунлар сақланиб қолмаган бўлса-да, уларнинг оҳактошдан ясалган тагкурсиси сақланиб қолган. Устунлар арча дарахтидан ясалган бўлса керак. Тахмин қилинишича, бу хона қадимда шаҳар ҳокими ёки қандайдир амалдорнинг меҳмонхонаси ёки қабулхонаси бўлган. Хонанинг уч томони узун йўлаксимон хоналар ўраб олган. Қазиш давомида бу ерда иккинчи даражали бошқа хоналар ҳам топилган. Бундан ташқари Далварзинтепада кулолларнинг маҳалласси ҳам ўрганилган. Кулоллар

яшайдиган хоналар ўзининг ҳашаматлилиги билан ажралиб туради. Хоналарнинг деворлари турли бўёқлар билан нақшланган. Бу ерда ҳайкаллар ҳам топилган. Демак, кулоллар ўзларига анча тўқ яшаганлар. Сопол идишларни пиширадиган хумдонлар уйларнинг яқингинасида жойлашган. Ҳозиргача бу ерда ўндан ортиқ хумдон қазиб ўрганилган. Очилган хумдонлар икки қаватли бўлиб, унинг пасткис ўтхона вазифасини, юқориси эса идишларни пиширадиган хона вазифасини ўтаган. Хумдонларнинг ўзи тўғрибурчак шаклда бўлган. Ўтхона ва сопол пиширадиган хона маҳсус тўсиқ билан ажратилган. Бу тўсиқда ўнлаб тешикчалар бўлиб, бу тешикчалар орқали иссиқ ҳаво пишириш хонасига ўтган ва сопол идишларни пиширган. Топилган сопол идишлар сифатлиги ва чидамлилиги билан фарқ қиласди. Далварзинтепа кулоллари сопол идишларни тайёрлашда катта муваффақиятларни қўлга киритганлар. Бунга бу ерда топилган сопол идишлар гувоҳ бўла олади. Улар бир хилдаги идишларни навбатма-навбат тайёрлашни йўлга қўйганлар.

1972 йилда Далварзинтепада олтин буюмлардан иборат хазина топилди. Кичик қўзадаги хазина уйлардан бирининг поли тагига кўмиб қўйилган экан. Кўзада олтиндан тайёрланган 115 та буюм бўлган. Сирғалар, билакузуклар, камарбандлар, узуклар, олтин шодаси ва олтин ём билар шулар жумласидандир. Буларнинг ҳар бири, аввало, санъат асари сифатида бебаҳо аҳамиятга эгадир. Олтин безаклар зўр маҳорат билан тайёрланган бўлиб, улар гўзаллиги, нафислиги, жимжимадорлиги ва нозик ишланганлиги билан кишини лол қолдиради. Камарбандларда афсонавий ҳайвонлар тасвирланган. Бу топилдиқ кушонлар даврида Бақтрияда заргарлик санъатининг юқори тараққий қилганлигидан далолат беради. Хазина милоднинг II-III асрларда кўмилган деб тахмин қилинмоқда³².

Қазиш давомида Далварзинтепада юқорида қайд қилинган топилмалардан ташқари яна жуда кўп турли-туман нарсалар – сопол идишлар, ҳайкалчалар, тақинчоқлар, кушон шоҳларининг тангалари,

³² Пидаев Ш.Р. Сирли Кушонлар салтанати. – Т.: Фан, 1990. – Б. 25.

шатранж доналари ва бошқа шу каби нодир нарсалар топилган. Бу топилмаларнинг ҳаммаси Далварзинтепада яшаган аҳолининг диний эътиқодлари ва маданий ҳаётининг турди томонлари тўғрисида тасаввур беради. Бу ерда археологик тадқиқотлар яна шуни кўрсатадики, бу шаҳарнинг пойдеворига Юнон-Бақтрия шаҳрида асос солинган экан.

Шунингдек, бу ерда яна бир ноёб ёдгорлик аниқланган. Далварзинтепадан бир неча километр узоқлиқдаги кичик тепани текислашаётган тракторчилар хом ғиштдан қурилган бинонинг деворларини кўриб қолдилар ва бу ҳақда дарҳол археологларга хабар бердилар. Тезда бу ерда узун йўлакнинг тархи аниқланди. Йўлакнинг ҳар икки томонида тўрттадан хона жойлашган экан. Хоналарнинг шипи гумбазсимон қилиб қурилган. Бу хоналарда одам суюклари, сопол идишлар, тақинчоқлар ва тангалар топилди. Ҳар бир хонада бир неча одам қўмилган экан. Уларнинг суюклари ҳар томонга сочилиб кетган. Албатта, бу тасодиф эмас.

Маълумки, Ўрта Осиё халқлари, жумладан бақтрияликлар орасида дин эркинлиги мавжуд эди. Шунинг учун аҳоли ҳар хил динга топинган. Бақтрия аҳолиси орасида айниқса будда ва зардуштийлар динига сажда қилувчилар кўп бўлган. Бу ерда кўмиш маросими ҳам турлича бўлган. Чунки ҳар бир дин ўзига хос кўмиш қоидаларини ишлаб чиқсан. Текширишлар шуни кўрсатадики, Далварзинтепа яқинидан топилган бино сафана қолдиги бўлиб, унинг энг пастки қатламида одамлар ётган ҳолда қумга қўмилган экан. Ўрта қатламда аввал даҳмада тозаланган одам суюклари қайд қилинган. Демак, ўрта қатламда кўмилган одамлар зардуштийлар динидаги кишилар экан. Шунинг учун уларни зардуштийлар одатига кўра кўмганлар. Юқори қатламдаги одамлар бир-бирининг устига қўмилган. Мазкур сафана милоддан олдинги II-I асрларда қурилган бўлиб, ундан қушонлар даврида ҳам фойдаланганлар. Бу ердаги қазишиш ишларига раҳбарлик қилган археолог Э.В.Ртвеладзенинг фикрича, мазкур сафана бир уруғга қарашли бўлган.

Шимолий Бақтрияда топилган бу сафана фан учун жуда аҳамиятлидир. Чунки у қушонлар давридаги маҳаллий бақтрияликларнинг дағн қилиш

маросими, қабрларининг тузилиши каби муаммоларини ечилишида мухим роль ўйнайди. Бақтрияда яшаган кўчманчи юэчжи қабилаларининг дафн маросимлари эса бошқачароқ бўлган.

Ҳозир қадимий Бақтрияда очилган ўнга яқин кўчманчиларнинг қабристони маълум. Тожикистондаги Тулхар, Кўккум, Ориқтов ва Туркманистондаги Бабашов қабристонлари шулар жумласидандир. Айниқса Тулхар қабристони яхши ўрганилган. Бу қабристонда 350 га яқин гўрдан 219 таси ўрганилган. Археологик қазиш ишлари шуни кўрсатди, Тулхарда асосан икки хил гўр бўлган. Уларнинг биринчи хили ҳозирги мусулмонларнинг гўри лаҳадга ўхшайди. Иккинчисида ўликлар ястнаиб ётган ҳолатда кўмилган, бошлари шимол томонда бўлган. Уларнинг олдидан сопол идишлар, қуроллар, тақинчоқлар ва суяклар топилган. Қадимги одамларнинг тасаввурicha, бу нарсаларнинг ҳаммаси нариги дунёда уларга керак бўлган. Гўрларнинг оғзи ва тепаси тошлар билан беркитилган.

Кўхна Бақтриядан топилган яна бир шаҳар Зартепа ҳисобланади. 1975 йилда шаҳарнинг жанубий-жануби-шарқий қисмида археологик тадқиқотлар олиб борилди. Бу қисмдан турар жойлар топиб ўрганилган. Қурилиш иншоотлари бир вақтда икки горизонт бўйича: юқори ва қути горизонт бўйича олиб борилган. Турар жой иншоотлари жойлашган кварталлари билан бирга 1978 йилда маданий қатламлар ҳамда кварталларни бир-бирига боғловчи кўчалар очиб ўрганилган. Кўчалар икки тепаликнинг ўртасида жойлашган. Биринчи тепалик шимолий-шимоли-ғарбий қисмда жойлашган – сарой тепалиги, иккинчиси жанубий-жануби-шарқий тепалик – маҳаллий турар жойларга оид тепаликлар орасида кўча ўтган.

Археологлар шаҳар аҳолисининг, асосан, ишлаб чиқарувчи қисмининг ҳаёти ва турмушини ўрганишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйганлар. Чунки бу энг кам ўрганилган муаммолардан бири ҳисобланади. Бу ерда олиб борилган археологик қидирув ишларининг натижалари дикқатни тортади. Чунки шаҳар аҳолиси яшайдиган маҳалланинг катта бир қисми очилиб ўрганилди. Маълум бўлишича очилган маҳалла уйлари каттагина узун

кўчанинг икки томонида жойлашган бўлиб, улар уч-тўрт ёки ундан ортиқ хонадан иборат бўлган экан. Уйларнинг эшиклари кўчага қараган, лекин баъзи уйлар ичкарироқда жойлашгани учун уларга тор йўлакчалар орқали олиб борилган. Хоналарнинг майдони 4 кв м – 15 кв м гача. Шундай бўлсада, майдони кичик хоналар ҳам кўп. Уйларнинг девори ганч ва лой билан сувалган бўлиб, хом ғиштдан қурилган. Уйларда супа, ўчоқлар топилган. Археологик топилмалар бу ерда шаҳар аҳолиси ҳаёти ва турмушини етарли даражада ёритишга ва умуман, шаҳар қурилиши тўғрисида тасаввур олишга имкон берди. Умуман олганда, Зартепада очилган маҳалла ўзининг тузилиши билан Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларнинг эски пайтлардаги уйларининг қурилишини эслатади.

1976 йилдан 1978 йилгacha Зартепа шаҳрини чуқур ўрганиш мақсадида Г.А.Кошеленко бошчилигида алоҳида гурӯҳ иш олиб борган. Ишчи гурӯҳ шимолий-шимоли-шарқий ва шарқий-шимолий-шарқий ҳудудда жойлашган саройнинг ўн икки устунли залини ҳамда жанубий-жануби-шарқий айвонини очиб ўрганади.

1977 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси Археология институти томонидан Ш. Р. Пидаев бошчилигида шаҳарнинг шимолий-шимоли-ғарбий қисмини ўрганиш учун гурӯҳ юборилган. Мазкур гурӯҳ ўз ишини янги объект – “хўжалик-туаржой комплекси” яъни 20 та тураг жойларни ўрганишдан бошлади. Қурилиш ишлари эрамизнинг IV асрига яъни шаҳарда ҳаёт қайнаган вақтнинг сўнгги даврига тўғри келади. Қазишиш ишларини Ш. Р. Пидаев бурчакдаги фортнинг юқори горизонт қисмида ўтказилади. Мазкур ҳудуддаги қазишиш ишларида тепаликнинг марказида жойлашган ховли атрофидаги 12 та хонанинг қолдиқлари ўрганилган.

Кушонлар хукмронлиги даврида Зартепа шаҳри меъморчилигида аввалги давр анъаналари давом этди, шу билан бирга янги ғоялар ривожланди. Жумладан, очиқ айвонли бинолар қурилди. Буддавийлик дини билан боғлиқ монастир, ступалар ишланди. 1970 йилда Зартепада буддавийлик ибодатхонасидан ташқари буддистларнинг ступаси ҳам

борлиги аниқланди. Ступа Зартепадан 200 метрча шарқда жойлашган ва икки метр баландликда сақланиб қолган. Унинг асоси тўртбурчак шаклда бўлиб, тўртбурчак ғиштлардан қурилган экан. Ғиштларнинг бир томонида турли тамғалар бўлган. Ступанинг цилиндр шаклидаги қисми бор-йўғи 60 см сақланиб қолган. Қизиги шундаки, ступанинг ўртасида гумбазсимон токча бўлган экан. Токчадан битта олтин пластинка, кўзача ва 500 дан ортиқ Кушон шоҳи Васудева I ва унинг тангаларига тақлид қилиб чиқарилган бронза тангалар топилган. Тангалар токчанинг бутун майдонида турли баландликда, битта, иккита ёки учтадан кесаклар билан ётган бўлган. Ступа қурилаётганда шаҳарнинг будда динига сажда қиласидиган аҳолиси биттадан ёки ундан ортиқ танга ташлаб ўтишган ва сўнгра гумбаз ёпилиб, у ступанинг тагида қолиб кетган. Маълумки, кўпинча ступаларнинг тагида шунга ўхшаш бойлик сақлайдиган жойлар бўлган. Улар одамлардан йиғилган, лекин тўплаб бўлингандан кейин унга ҳеч кимнинг тегиши мумкин бўлмаган. У энди мазкур ступанинг бойлиги ҳисобланган. Шунингдек, тангаларнинг ступа остида қўйилишида афсунгарликка (магия) хос одат билан боғлиқ бўлиши мумкин. Яъни ибодатхонанинг ступанинг турли шикастланишдан сақлашга асосан буддавийлик динининг умрбоқийлигини таъминлашга қаратилган бўлиши мумкин. Аммо бу бойликлар бизгача тўлиқ етиб келмаган. Чунки уларни ўша вақтлардаёқ ёки кейинроқ ўғирлаб кетишган. Хуллас, бу гал археологларнинг омади келгани маълум бўлди. Бу тангалар, мазкур ступанинг қачон қурилганини аниқлашга ёрдам берса, иккинчидан кушонлар хукмронлик қилган даврда Бақтрия иқтисоди ва пул муомаласи қандай эканини аниқлашга ёрдам беради.

Қадимий Бақтрия худудидан топилган яна бир шаҳар Айртом ҳисобланади. Айртом Термиз шаҳридан 18 км шарқда, Амударё бўйида жойлашган. Айртом кушонлар даврига оид ўзига хос ёдгорликлар, яъни бу ерда имортлар тарқоқ ҳолда жойлашган. Ҳозир ёдгорликларнинг анчагина қисмини Амударё сувлари ювиб кетган. Айртомни ўрганишга қизиқ бир тасодиф сабаб бўлди. Бу 1932 йилнинг куз фаслида содир бўлган эди.

Чегарачилар катерда сузиб кетаётиб, дарё тагида ётган қандайдир катта тош бўлагига кўзлари тушиб қолди. Тошда одамлар тасвирланган эди. Улар бу тошни дарё тагидан кўтариб олиб, Тошкентга, олимларга хабар бердилар. Тезда Термизга бир гурӯҳ олимлар етиб келди. Улар орасида машхур олим М.Е.Массон ҳам бор эди. У мазкур тошда тасвирланган расмларни синчиклаб ўрганиб, уни кушонлар даврига оид эканлигини аниқлади. Тош дарё бўйида жойлашган тепадан қулаб тушган эди. Ҳозирда бу топилма Эрмитаж залларидан бирини безаб турибди.

1933 йилнинг кузида Айртомни ўрганиш учун маҳсус экспедиция ўюштирилади. Экспедиция ўз ишларини мазкур тош қулаб тушган тепани ўрганишдан бошлади. Маълум бўлишича, бу тепа ибодатхона харобаси бўлиб, ундан ҳар хил қиёфадаги ва мазмундаги ҳайкаллар топилди. Улар асосан оҳактошдан ясалган. Ўтган асрнинг етмишинчи йилларида Г.А.Пугаченкова раҳбарлигига қазиш ишлари олиб борилган. Экспедиция аъзоси Б.Турғунов томонидан Айртомнинг марказий хоналаридан бирида бир аёл ва эркак ҳайкалларининг оёқларининг болдири ва товони топилган.

1.2. Меъморий обидалар композициясида ҳайкалларнинг ўрни

Бақтрия ҳудудидан топилган меъморий обидалар композициясида ҳайкалтарошлиқ намуналарининг ўрни ниҳоятда катта бўлган. Асосан ибодатхоналарнинг деворлари диний мазмундаги ҳайкалтарошлиқ асарлари билан безатилганини кўплаб учратишимиз мумкин. Диний мавзудан ташқари ҳукмдор сулолани улуғловчи ҳайкаллар ҳам қадимий Бақтрия ҳудудидаги шаҳарлардан кўплаб топилган.

Бақтрия ҳудудаги кўхна Фаёзтепа марказий комплекснинг жанубий қисмида ступанинг қарама-қаршисида ибодатхона жойлашган. Ибодатхонага кираверишда марказий ҳовлининг жанубий айвонида лой ва ганчдан ясалган Будда ва бодисатваларнинг ҳайкаллари турган. Уларнинг кўпчилиги қизил ва тилла суви билан безатилган.

Фаёзтепадаги хонадан топилган оқ марматарошдан ва алебастрдан ясалган ҳайкаллар ҳам диққатни жалб этади. Уларнинг кўпчилиги бўёқ ва тилла суви билан қопланган. Ҳайкаллар орасида алебастрадан тайёрланган Будданинг ҳайкали алоҳида ўрин тутади. Ҳайкал ўзининг ниҳоятда бежиримлиги ва юқори эстетик дид билан тайёрланганлиги учун одамларда зўр қизиқиш уйғотади. Ҳайкалнинг юзи оқ, соchlари ва кўзи қора ранг билан бўялган.

1972 йили бу ерда оқ мармартошдан ясалган ҳайкаллар гурухи топилган. Унда будда ва икки руҳоний акс эттирилган. Будда муқаддас дараҳт тагида ўтирган, руҳонийлар эса унинг икки томонида турган ҳолда тасвиrlанган. Бу ҳайкаллар гурухи шунчалик нафис ва гўзал ишланганки, уни сўз билан таърифлаб бўлмайди. Бундай ишланган Будда ҳайкали ҳатто буддизим ватани ҳисобланган Ҳиндистонда ҳам маълум эмас³³.

Далварзинтепа атрофида бир қанча кичик тепалар сакланиб қолган. Археологлар бу тепаларнинг бир нечтасида қазишиш ишларини олиб борганлар. Тепаларнинг бирида кушонлар даврига оид ибодатхона топилди. Ибодатхона бир неча хоналардан иборат бўлиб, хона ичида будда дини худоларининг турли ҳайкаллари топилган. Ҳайкалларнинг ҳаммасини маҳаллий бақтриялик ҳайкалтарошлар тайёрлаганлар. Шунинг учун уларда Бақтрия тасвирий санъатининг анъаналари ўзининг ёрқин ифодасини топган. Шундай бўлса-да ҳайкалларда гандхар ва юонон-рим санъатлари анъаналарининг таъсири бир мунча сезиларлидир.

Айртомдан топилган ҳайкаллардан бири қачонлардир ибодатхонанинг карнизини безатиб турган уч созанда ҳайкалларидир. Карнизни бир томонида юзини сал ўнгга буриб турган ва чилтор чертаётган кулча юзли, кўзлари катта, қошлари туташган қирра бурунли, лаблари қалин ёш аёлнинг ҳайкали тасвиrlанган. Аёлнинг эгнида қимматбаҳо кийим, қулоқларида сирға, кўлларида билакузук, бўйнида маржонлар бор. Торга ўхшаш чолғу асбобини чалаётган иккинчи аёл бироз чапга қараб турган ҳолатда тасвиrlанган. Унинг

³³ Пидаев Ш.Р. Сирли Кушонлар салтанати. – Т.: Фан, 1990. – Б. 22.

эгнидаги кийим биринчи аёлнинг эгнидаги кийимдан ўзининг одмилиги билан ажралиб туради. Кўлларида билакузук бор, қулоқларида сирға бор-йўқлиги билинмайди. Чунки аёлнинг боши рўмол билан ўралган. Аёлнинг рўмол ўраш услуби диққатга сазовор. Рўмолнинг бир учи орқага ташланган, иккинчи учи эса аёл елкаси ва қўлининг юқори қисмини ёпиб турибди. Бу иккила аёл оралиғида акант япроғи тасвиранганд. Япроқ учи олдинга бироз эгилган ҳолатда акс эттирилган.

Учинчи ҳайкалда ғабла чалаётган ёш созанда тасвиранганд. Созанданинг ймгит ёки қиз эканлигини ҳайкалга қараб аниқлаш қийин. Унинг юзи думалоқ, кўзлари катта, қовоқлари солинганд, қошлари туташиб кетган, соchlари калта ва жингалак. Созанда лабида кулгичлар жойлашган. Бу созанданинг қулоқларида ҳам сирға, қўлларида билакузук, бўйинида маржонлари бор. Учиничи созандадан кейин ҳам акант япроғи акс эттирилган. Бизнингча, бу раҳда яна икки созанданинг ҳайкали бўлган. Лекин улар бизгача етиб келмаганд. Зеро будда дини билан боғлиқ қадимги хинд афсоналарида бешта “муқаддас товуш таратувчи” мусиқа асбоблари: чилтор, тор, ноғора, уд ва кимвалах (Хинд ноғораси) қайд қилинади. Ўз-ўзидан равшанки, бу беш асбобни беш киши чалган. Ривоятларда айтилишича, бу “созандалар гуруппаси” Буддага лаззат ва завқ бағишлиши керак бўлган. Ҳайкалларнинг тагида ҳам қатор акант япроқлари тасвиранганд. Аммо бу созандалар орасида тасвиранганд япроқлардан кичикроқ. Созандаларнинг юз қиёфаси Ганхара, юнон-рим ҳайкаллари қиёфасидан тубдан фарқ қиласди. Бу ҳол, айниқса диққатга сазовордир. Демак, бу санъат асари бақтриялик ҳайкалтарошнинг маҳсулидир. Унда ҳақиқий бақтрияликнинг юз қиёфаси акс эттирилган. Уччала созанда чехрасида ҳам енгил табассум сезилиб турибди. Лекин, умуман олганда, уларнинг чехраси шавқсиз, танг ва турғун. Уларда Холчаёндан топилган ҳайкалларда бўлганидек туйғунлик ва жўшқинлик аломатлари сезилмайди.

Айртом ибодатхонасида жуда кўплаб бошқа ҳайкаллар ҳам топилган. Уларнинг кўпчилигига осмон парилари – девапутралар тасвиранганд.

Парилар гулчамбар ва ичида хуйбўй модда солинган идишларни кўтариб кетаётган ҳолатда акс эттирилган. Мазкур образлар ҳам будда дини билан боғлиқдир. Агар созандалар Буддага лаззат ва завқ бағишилаган бўлса, у ҳолатда парилар унинг йўлига гуллар тўшаганлар ва атир пуркаганлар. Тахмин қилинишича, Айртом ибодатхонасидан топилган ҳайкаллар асосан Будданинг ўлим маросими билан боғлиқ бўлган. Айртом ҳайкаллари, сўзсиз, кушонлар давридаги Бактрия маданиятининг бағоят юқори тараққиётидан гувоҳлик беради³⁴.

Холчаён саройида ҳайкалтарошлиқдан бош меҳмонхона ҳамда айвонни безаш учун фойдаланилган. Бу катта кўп образли мавзу бўлиб, махсус кўп қиррали тадқиқ қилишни талаб этади. Холчаён саройидаги ҳайкаллар антик давр тарихи босқичи, бактрияликлар бадиий маданияти ҳақидаги саволларга жавоб беради.

Ҳайкалтарошлиқ намуналари хомашёси пишиқ, яхши пластик ҳолатга эга бўлган яхшилаб пишитилган тупроқдан иборат бўлган. Лойни юмшатиш ва бир-бирига яхшилаб бириктириш учун қамиш попугидан фойдаланилган (мазкур услугуб ўрта осиёлик меъморлар ва кулолларга маълум бўлган). Диққат билан ўтказилган навбатдаги қайта тозалаш натижаларига кўра ҳайкал лойига махсус – 0,3 % миқдорда туз қўшилгани аниqlанди. Ҳайкал фрагментларини ғишт деворга бириктириш учун туз билан сувалган³⁵.

Ҳайкалтарошлиқ намуналари деворнинг юқори қисмидаги оқ рангли уч метрлик панелга жойлаштирилган. 2 метр баландликдаги панно архитектурадан алоҳида тарзда 60 см фриз тарзида бажарилган. Катта панодан ўрин олган ҳайкалдаги одамлар деярли тўлиқ ҳажмда, бир нечтасини бошлари ва юзлари девор томонга бурилган ҳолда ёки элка томонлама бурилган қиёфада яъни учга тўрт ҳажм берилган барельеф ҳайкал тарзида ишланган. Олдинга интилиб турган отларнинг яхлит профил образининг

³⁴ Пидаев Ш.Р. Сирли Кушонлар салтанати. – Т.: Фан, 1990. – Б. 18.

³⁵ Пугаченкова Г. А. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. – Т.: Фан, 1966. – С. 285.

бош қисмiga түлиқ ишлов берилган ҳамда деворга боғлиқ ҳолда елка қисми, танаси орқа оёғигача бўрттириб ясаб чиқилган. Фриздаги фигуralар учга тўрт ҳажмдаги рельеф тарзида ишланган.

Холчаёндаги ҳайкалтарошлиқ намуналарини уч гурухга бўлиб ўрганиш мумкин. Биринчиси шарқий деворнинг марказий қисми яъни тахт қўйилган жойнинг юқори қисмидан ўрин олган ҳайкалтарошлиқ намуналари, иккинчи ва учинчи гурух таркибиغا эса мазкур залнинг шимолий ва жанубий деворидаги ҳайкалтарошлиқ намуналари кирган.

Ғиштдан терилган деворга ҳайкални маҳкамлаш учун алоҳида қамиш найчасидан фойдаланишган. Фақатгина асосий бириктирувчини улаш учун лойдан фойдаланилган ва ёриқлар тўлдириб сувалган.

Ҳайкалнинг юзалари бўлган. Бўёқ таркибиға елим қўшилган. Сарик, ёрқин қизил, малинаранг ҳамда белила билан аралаштирилган қизил бўёқдан фойдаланилган. Бўёқлар таркибининг таҳлили уларга минераллар қўшилганини кўрсатган. Грунт таркиби 20-25 % гиспдан оқ бўёқ сифатида фойдаланганини кўрсатади. Ҳайкалтарошлиқ намуналари қизил бўёқнинг турли рангларида бўялганлари катта худудни эгаллаган. Улар ғиштранг қизғиши рангдан то оч пушти ранггача бўялган. Кимёвий таҳлилнинг натижасига кўра бу бўёқлар табиий геологик киновардан олинган. Жигарранг ва сарик рангларда персонажларнинг соchlари ва баъзи деталлар бўялган. Қора рангда соchlар, кўзлар, баъзи деталлар ишланиб, бунда тушдан фойдаланилган.

Холчаёндан топилган ҳайкаллар реставраторлар олдига яна бир вазифани яъни ҳайкалнинг ижодий реставрациясини қўяди. Ҳайкаллар қадимдаёқ қарийб III аср ўтгач синиб тушган. Сақланиб қолган деталларга таяниб, ҳайкални бошидан яратиш лозим. Реставратордан мустақил равишда бу ҳайкалнинг гипс ва лойдан макетини яратиш, дастлабки рангни ҳосил қилиш учун бўяш талаб этилади. Ҳайкалтарошлиқ намуналарини тиклашда асосий пластик композициялар саройнинг бош зали фризи ҳисобланади. Айвонни безаган ҳайкалтарошлиқ намуналарини қайта тиклаш учун бизнинг

кунимизгача кам сонли фрагментлар етиб келган. Ҳайкалларнинг қолдиқлари асосан шимоли-ғарбий ва жануби-ғарбий худудларда сақланган. Улар синган сопол шаклида 0,80 дан 1,20 м да унча катта бўлмаган фрагмент шаклида залнинг шимолий, марказий қисмида учрайди³⁶.

Бақтрия худудидан топилган ҳайкалтарошлиқ намуналари меъморчилик обидаларида ўзига хос бўлган вазифаларни бажарган. Жумладан, агар ҳайкалтарошлиқ намуналари ибодатхоналарда қурилган бўлса, унда диний ақида, қараш ва тушунчаларни ўзида ифодалashi, диний мавзудаги сюжет қаҳрамонларини акс эттириши лозим бўлган. Динний тушунча ва ақидаларни кишилар онгига сингдиришда ибодатхоналрни безаб турган ҳайкаллар яъни санъат таъсиридан фойдаланилган.

Ҳукмдорларнинг саройлари ва меҳмонхоналарида тасвирланган ҳайкалтарошлиқ намуналари эса амалда ҳукмронлик қилаётган сулола тарихи, унинг ўша даврдаги ҳукмдорлари қудрати, уларнинг жангужадаллардаги ғалабаларини мадҳ этиш, тарихга муҳрлаш каби вазифаларни бажарган.

Бундан ташқари ҳайкалларнинг меъморий обидаларни янада ҳашаматлироқ, салобатлироқ кўринишига хизмат қилган. Меъморлар ҳайкалтарошли намуналаридан безак сифатида фойдаланганлар.

I боб бўйича хулоса

Қадимги Бақтрия вилоятига қарашли худудда олиб борилаётган археологик тадқиқотларга қараганда, бу ерда күшонлар даврига оид кўплаб шаҳар ва қишлоқларнинг харобалари сақланиб қолган. Лекин археологик қазиш ишлари уларнинг салмоқли қисмида амалга оширилган. Айниқса, Шимолий Бақтриядаги Холчаён, Далварзинтепа, Зартепа, Явон, қадимиј Термиз ва унинг яқинидаги Қоратепа, Фаёзтепа ва Айртомларда ва Жанубий

³⁶ Пугаченкова Г. А. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. – Т.: Фан, 1966. – С. 160.

Бақтрияда Бергам, Сурхкотал ва Дилбаржинда ўтказилаётган қазиш ишларининг натижалари дикқатга сазовордир. Бу қазиш ишлари бақтрияликларнинг күшонлар давридаги ижтимоий ҳаёти, иқтисодий ва майший турмуш маданияти, диний тасаввурлари, касблари тўғрисида маълумотлар олиш мақсадида олиб борилган. Бақтрия ҳудуддан топилган археологик намуналарга таяниб шуни айтиш мумкинки, бу ерда санъат ниҳоятда гуллаб-яшнаган. Бақтрия ҳудудидан топилган шаҳарлар санъатида ранг-барангликни, бетакрорликни, ўзига хос хусусиятларни кўплаб учратишимиз мумкин.

Қадимий Бақтрияниң кўплаб шаҳарлари ўрганилганда уларда саройлар, ибодатхоналар ва турар жойлар очилган. Саройлар ва ибодатхоналарда безак сифатида ҳайкалтарошлиқ намуналаридан фойдаланилган. Бақтрия санъатида, айниқса санъатнинг ҳайкалтарошлиқ тури гуркираб ривожланганлигини кўришимиз мумкин. Бақтрия ҳудудидан топилган ҳайкалтарошлиқ намуналари ўзининг турли-туманлиги билан ажралиб турди. Агар Далярзинтепа ва Термиздан топилган ҳайкалларда диний сюжет устунлик қиласа, Холчаён саройи деворларидағи барельеф ҳайкалларда майший жанр етакчилик қиласа. Айртом ҳайкалтарошлари ўз асарларида Бақтрия аҳолиси этник қиёфасини мангуга муҳраган бўлса, Холчаён саройи намуналарида эса маҳаллий сулола вакилларининг ҳаёт тарзи акс эттирилган. Бақтрия санъати ҳақида фикр юритар эканмиз, манбаларда қайд этилган таърифлар қанчалик ҳақиқат бўлганлигига аён бўламиз.

II боб. Бақтрия санъатининг ўзига хослиги

Күшонлар даври маданияти ва санъати ўзининг синтез хусусиятлари ва кўп қирралиги билан алоҳида аҳамиятга молиқдир. Шунинг учун ҳам бу санъат идрокида Юнон, Бақтрия санъати анъанаси ва ўзига хос йўналиши, шимолий кўчманчи-қабилалар санъати анъаналари ўзида шарқ ва ғарб маданияти синъезига йўл оча борган Аҳамонийлар даври санъати белгилари Хиндистон, Покистон, Афғонистон маданияти тарихидаги кўпгина белги ва

ўзига хосликларни сезилиб туриши кўрилаётган масаланинг нақадар мураккаб ва кенглигини кўрсатиб беради. Кушон санъати ва маданияти кейинроқ ўз ҳудудидан ташқарига чиқиб кўпгина бошқа халқлар ва давлатларнинг санъати ва маданиятига таъсирини ўтказди. Кушон санъати ўз ривожида қатор халқ ва элатлар санъати таъсирида юзага келган бўлса ҳам ўзининг локал ва шу билан бирга бошқалардан ажралиб турадиган томони мавжудлигини қайд этиш лозим. Кушон давлати жаҳон тарихида ўзига хос тузумга эга бўлган давлатлардан эди.

Қадимги Бақтрия вилоятига қарашли территорияда олиб борилаётган археологик тадқиқотларга қараганда, бу ерда кушонлар даврига оид кўплаб шаҳар ва қишлоқларнинг харобалари сақланиб қолган. Лекин археологик қазиш ишлари уларнинг салмоқли қисмида амалга оширилмоқда. Айниқса, Шимолий Бақтриядаги Холчаён, Далварзинтепа, Зартепа, Явон, қадимиј Термиз ва унинг яқинидаги Қоратепа, Фаёзтепа ва Айртомларда ва Жанубий Бақтриядада Бергам, Сурхкотал ва Дилбаржинда ўтказилаётган қазиш ишларининг натижалари дикқатга сазовордир. Бу қазиш ишлари бақтрияликларнинг кушонлар давридаги ижтимоий ҳаёти, иқтисодий ва майший турмуш маданияти, диний тасаввурлари, касблари тўғрисида маълумотлар олиш мақсадида олиб борилмоқда. Ҳозир археологлар бу соҳани ўрганишда жиддий ютуқларга эришдилар³⁷.

2.1. Бақтрия санъати. Ҳайкалтарошлиқ санъати ва унинг ўзига хос томонлари таҳлили

Бақтрияning антик давр санъатида тасвирий санъат эмас, балки ҳайкалтарошлиқ етакчилик қилган. Ҳайкалтарошлиқнинг сулолавий мавзуси ҳукмдорлар хонадонини мадҳ этиши, маҳаллий эътиқодни ҳамда афсонавий образларини акс эттириш билан характерланади. Ҳайкаллар деворга тақалиб ёки унга ёпиштирилиб ишланган. Холчаён саройидаги ҳайкаллар айвон ва

³⁷ Пидаев Ш.Р. Сирли Кушонлар салтанати. – Т.: Фан, 1990. – Б. 9.

бош даҳлизни безаб турган махсус чашкорлик ва ҳайкалтарошлиқ намуналаридан иборатдир. Саройни безашда асосий бош безак Кушонларнинг Герай уруги аъзоларининг ҳайкаллари муҳим аҳамият касб этади. Бу образлар Герай тангаларида акс эттирилган нусхаларга жуда ўхшайди, ҳайкаллар асосан учта асосий саҳнага киритилган. Марказда анъанавий салтанат ҳукмдорлари: Герай авлоди ўз хотини билан, уларнинг ёнларида оила аъзолари ҳамда бош жуфтликнинг устида Геракл, Афина ва Ника маъбудалари акс эттирилган. Шимолий Тоҳаристоннинг Кушон даврига оид ибодатхоналаридан топилган буддавийлик ҳайкаллари ўзининг бойлиги билан ажралиб туради. Бу диннинг дунё ҳақидаги афсонавий ва дунёвий қонунлари Ганхара ва Амудраёдан ўтмишга қадар эволюцион тараққиётни ўз бошидан ўтказди. Шўрчининг Давларзинтепа, Термизнинг Қоратепа, Фаёзтепа, Зартепа ибодатхоналаридан топилган ваъзхон будда нусхасида ўтириб ибодат қилаётган пайти акс эттирилади. Юз тузилиши анъанавий руҳий ва маънавий жиҳатдан осойишта соchlари қўнғироқсифат қилингандиги акс этирилади.

Антик даврда шаҳар маданиятининг равнақ топишида хунармандчилик ва савдо муҳим ўрин тутади. Маданиятининг юқори даражада кўтарилиганини санъатнинг кичик турдаги соҳалардаги ютуқлардан ҳам билиш мумкин. Аҳолининг кенг қатлами орасида корропластиканинг (кичик лой ҳайкалчалар, санамлар, маъбудалар, худолар акс эттирилган) кенг тарқалиши бу соҳада ҳинд шимол кўчманчилари оламининг маҳаллий маданиятга таъсири ва бу алоҳида йўналишнинг ажралиб чиқиши билан боғлиқдир.

Террокотанинг (куйдирилган лой ҳайкалчалар) юзлаб доналари ва ўнлаб турларининг мавжудлиги ҳамда матрица-қолипларда қуйилиши, қўл билан қилиниши санъатнинг бу соҳаси ривожланганлигидан дарак беради. Қолиплар Шўртепадан, Кўхна Термиз, Бароттепа, Саксонохурдондан топилган бўлиб, улар аксарият ҳолларда кулоллар маҳалласидан, яъни сопол идишлар пишириладиган печларда

тайёрланган. Шимолий Бақтрия – Тоҳаристон худудида топилган ҳайкалчалар орасида аёллар образи яққол тасвирланган. Улардан Кампиртепада топилган Кагая худоси коса ушлаб турган маъбуд, маъбуднинг ўтирган ҳолати қуш ва бола кўтарган маъбуд дикқатга сазовор бўлиб, аёллар ибтидоси ва худоси – маъбуди ҳақидаги тасаввурларни ўз ичига олади.

Бақтрия тарихи ва маданиятига илмий жиҳатдан қизиқиш XVIII аср ўрталарида, дастлабки рисола тадқиқотлари пайдо бўлгандаёқ юзага келганди (Т.З.Байер, В.В.Тарн, А.К.Нарайан ва бошқалар), уларда биринчи марта меъморчилик, ҳайкалтарошлиқ, амалий санъат ва танга зарб қилишга оид юонон ва шарқ усулларининг синтези муаммолари ҳақида айтиб ўтилганди.

Бақтрия моддий ва бадиий маданиятини ўрганиш тарихидаги янги босқич XIX аср охиридан бошланди, бунга Британия музейига Тожикистоннинг Қобадиён қишлоғидан 1889 йили хуфиёна сотиб олинган 180 дона қадимий тилла буюм сабаб бўлган. Кейинроқ Аҳамонийлар (милоддан аввалги VI-IV асрлар) даври билан саналangan ноёб топилдиқ фанда машҳур Амударё хазинаси сифатида маълум. Авесто матнлари ва қадимий юонон муаллифлари (Геродот, Страбон, Ктесий, Помпей Трог, Плиний, Плутарх, Ариан ва ҳоказоларда) илмий нашрларининг европа ва рус тилларига таржималари Марказий Осиё, жумладан, Бақтрияning тарихини англаш соҳасидаги янги илмий концепциялар ва лойиҳаларини келтириб чиқаради. Мазкур асарларнинг мазмuni эллин ойкуменлари – туб халқи яшайдиган жойдан ташқаридаги мамлакатлар ва халқлар тўғрисидаги маълумотлардан иборат эди.

Бақтрия ёдгорликларини археологик нуқтайи назаридан ўрганишнинг дастлабки тажрибаси 1917 йилда француз олими А.Фуше томонидан Бақтрияning қадимий пойтахти Бақтр (Балх) нинг (ҳозирги Мозори Шариф 30 км масофада) ҳаробаларида амалга оширилди. Айритом (Жанубий Ўзбекистон) масканида фриз ҳайкалчалари бўлакларининг топилиши минтақа қадимги обидаларининг кўп йиллик тадқиқотларига асос солди.

Айритом зиёратгоҳларининг дастлабки тадқиқотларини 1932-1933 йилларда М.Е.Массон ўтказди, 1962-1966 йилларда Б.Турғунов муфассал ўрганиб чиқди.

Бақтрия кенг миқёсда тадқиқ қилиш 1945 йилдан кейин бошланди. Ўзбекистон ҳудудида Ўзбекистон Фанлар Академияси Археология институтининг бир нечта экспедициялари (А.Аскarov, Л.И.Альбаум, Ш.Пидаев), Ўзбекистон санъатшунослик экспедициялари (Г.А.Пугаченкова, Э.Ртвеладзе, Б.Турғунов, А.Саъдуллаев, З.Ҳакимов), Шарқ халқлари Давлат санъат музейи экспедицияси (Б.Я.Ставиский) иш олиб борди. Сўнгги йилларда жанубий Ўзбекистон ҳудудида Германия, Испания, Франция, Япония ва бошқа мамлакатларнинг тадқиқотчилари фаол иш олиб бормоқдалар³⁸.

Ёзувнинг кашф қилиниши ҳашаматли ва туаржой уйлари бўлган уч қисмли шаҳар қурилиши, ҳунармандчилик саноати (кулолчилик, темирчилик, қурилиш) нинг ривожланиши тарихчи Помпей Трогнинг қадимий Бақтр подшоҳлиги бўлган деган тахминни тасдиқлайди: “Форс шоҳи Дорони улар Скифия ерларидан шармандаларча ҳайдаб солдилар, Кирни қўшин-пўшини билан қириб ташлашди, римликларнинг қуроллари ҳақида узунқулоқ гаплар орқали эшлишган эди, аммо қўл билан ушлаб кўришмаганди. Парфия ва Бақтрия салтанатларини уларнинг ўзлари барпо этишди”.

Шундай қилиб, Бақтриянинг антик ва қадимги тарихини ўз ичига олган катта давр ўз ниҳоясига етган, бу давр ичida бой хўжалик-иктисодий, шаҳарсозлик, меъморий, маданий ва бошқарув салоҳияти тўпланган эди, шу туфайли ҳам бу вилоят Қадимги Шарқнинг тамаддунлари билан ўзаро фаол ҳамкорлик қилган.

Бақтрия, аввал Искандар империясига, у таназзул топгач, вужудга келган Юнон-Бақтрия салтатанати ва Кушон давлатига қўшилгандан кейин пухта режали янги шаҳарлар бунёд этилди (Термиз, Далварзинтепа, Зартепа, Жондавлатепа, Кампиртепа, Бақтрлар, Дилбаржин, Жагатепа, Тупроққалъа).

³⁸Ҳакимов З. Бақтрия – яловбардор ўлка // Мозийдан садо № 2. 2013. – Б.3.

Бақтрия худудида ўтказилган ялпи археологик-топографик тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, ҳар бир дехқончилик воҳасида алоҳида йирик ва яхши истеҳкомланган шаҳар бўлган. У тахминларга кўра мазкур вилоятнинг бош маъмурӣ-ҳарбий, савдо-хунармандчилик ва маданий маркази вазифасини бажарган, бироқ марказий ҳокимиётга тобе бўлган. Антик давр шаҳарлари аниқ режали тузилмага эга бўлган (қалъа, шаҳар, работ), мустаҳкам истеҳком билан ҳимояланган (мустаҳкам деворлар, миноралар, ўқ отиш галереялари, шинаклар, ҳандак). Антик шаҳарлар тикланишида сув таъминоти (ерости қувурлари, сардобалар), озиқ-овқат заҳиралари (омборлар) ва шаҳар мудофааси (тўпхона) сингари шаҳар ҳаёти учун зарурий жиҳатларга катта аҳамиятга берилган. Археологик тадқиқотлар натижалари бўйича аниқланишича, Ўрта Осиё Мовароуннахр вилоятларининг шаҳар истеҳкомлари ва режавий тузилмаси энг қадимги даврлардан антикликкача бир-бирига ўхшаш тамойиллар бўйича шаклланган ва эволюцион ривожланиб келган. Истеҳкомда бир қанча алоҳида хусусиятлар борлигига қарамай, ягона типология юзага келган:

- шаҳар худудидаги катта баландлиқда, унинг деворларидан бири ёнида ёки шаҳар ўртасида қад кўтарган қалъа;
- кенг (10 м гача) ва баланд (5-6 м гача) пойдевор, пахса ёки хом гиштдан (гувалак)дан қуруқлиқда тикланган, теграсидан сувли ҳандақдан бироз ичкари (4 м гача) томонга қия торган ёки тўсиқ девор;
- мудофаа деворлари эндор ёки яхлит, ёки девор ичи йўлаклари ва жанговар шинаклари билан қад кўтарган;
- мудофаа миноралари тўртбурчак ёки сўйри шаклда, казематлари ҳамда бир-икки қават қилиб жойлаштирилган шинаклари билан;
- дарвозаолди қурилмалар – лабиринтсимон йўлаклар ва осма кўприклардан иборат.

Шаҳар истеҳкоми тиклашнинг бундай тамойили ва услуби милоддан аввалги I асрда Витрувийнинг меъморчилик бўйича ёзилган рисоласида келтирилади. Жумладан, истеҳком иншоотларини душман шаҳар деворига

яқин келиб қолиши мүмкін бўлган шароитда қурилса, “Бундай жойларда биринчидан, иложи борича кенг ва чуқур ҳандақ (зовур) қазиш, кейин ҳандақ тубидан пойдевор кўтариш ва уни кўтрама яхши тутиб турадиган даражада энли қилиш керак”, деган тавсия беради. Девор ва миноралар пойдеворини тиклаётганда, Витрувий “ҳандақни иложи борича сув чиқадиган жойга етишини, бўлмаса қурилаётган иморат катталигига мос келувчи чуқурликда ва эни бўлажак ерусти деворларидан кенгроқ қилиб қазилиши кераклигини кейин эса уни тош билан тўлдириб чиқиши” зарурлигини таъкидлайди. Шаҳарсозлик усулларида ҳам жиддий ўхшашликлар кўзга ташланади, чунончи: режа кўпроқ тўғри тўртбурчакли; ички уйлар қатор саф тортган зодагонлар, оддий фуқаролар, хунармандлар маҳаллаларига, эҳромларга олиб борадиган катта-кичик шоҳ кўчалар. Қадамжолар мақбаралар ёки даҳмалар, одатда, шаҳардан ташқарда, дехқончилик минтақаларида қад ростлаган.

Кушон даврида буддавийликнинг йирик маркази Термиз шахри бўлган, унинг атрофида ёдгорлик қадамжо иншоотлар (Қоратепа, Фаёзтепа, Зурмала) тикланган, хусусан, Айритом эҳроми алоҳида маҳобатга эга, у ноёб қизил оҳактош ҳайкалчалари билан дид илиа безатилган. Муқаддас меъморий иншоотлар билан бир қаторда бу даврда жуда қатта микдорда данғиллама фуқаро иморталари қурилган. Булар дастлабки Кушон ҳукмдори ларининг Холчаёндаги саройи ва Далварзинтепадаги бой амалдорларнинг ҳовли-жойларидир. Дарвоқе, ҳовлиларнинг бирида 1972 йилда ҳозирча Ўрта Осиёда ягона йирик тилла тақинчоқлар ва олтин қуймалари ҳазинаси топилган. Тўпланган фактологик ҳужжатлар милоддан аввалги I мингийиллик ўрталарида ёқ маҳаллий қурувчилар маҳобатли иморатлар ва тураржой меъморчилиги бинолари қурганлар деб айтишга имкон беради. Улар олдиндан ўйлаб чиқилган режалар асосида ҳандасавий мутаносибликтининг энг оддий усулларидан фойдаланганлар. Биноларга квадрат ва тўғри тўртбурчак шакл асос қилиб олинганва улар изчил равишда катталаштириб борилган. Асосий ўлчамларни ғисобга олмагандан, ҳақиқий ижрода алоҳаида таркибли бинолар қурилишида қатор хатоларга йўл қўйилган. Антиклик даврида

констуркциялар қурилишида ва меъморий ҳажмлар уйғунлигига эришишда материаллар анча-мунча такомиллашган, бу қурилиш сифатининг бир мунча яхшиланишига олиб келган. Антик Бақтрия меъморчилигидаги типологик кесим юзага келган: зал кулуар айланасида жойлашган; зал хоналар айланасида жойлашган; күндаланг-ўқ режаси; хочсимон режа. Мажмуалар ва бинолар етакчи турларга айланади, уларнинг композициявий кесими асосида айвон-ҳовли тизимиётади. Айвон-ҳовли тизими асрлар оша Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ ўрта аср диний меъморчилигининг юзага келишига сезиларли таъсир кўрсатди.³⁹

Холчаён меъморлик безагида ишлатилган терракота антефикслар диққатга сазовор. Бу безак тури томнинг черпицали қисмида кенг қўлланилган. Антефикс фрагментлари Ғарбий уйнинг қазишмаларида, сарой биносида топилган. Холчаён антефикслари турли-туман кўринишларда яратилган. Энг муҳим улар юонон мотивлари бўлган акант ва пальметта мөтвларидан узоқлашганлиги билан аҳамиятлидир. Бақтриялик меъморлар бу кўринишларда ўзгартиришларни амалга оширганлар. Энг муҳими бу маънодаги ўзгаришлар саналади.

Бақтрия санъатидаги ҳайкалтарошликтининг ўзига хос хусусиятлари бу меъморий обидаларга улуғвор қиёфа баҳш этишда яққол кўзга ташланади.

2.2. Холчаён саройи тархи ва ҳайкал ўрнатилган қисмлари

Ўзбекистон тарихий шаҳарларидаги энг қадимги саройларга Сурхондарё вилоятида археологлар излаб топган Холчаён саройикиради. Холчаён ёдгорлиги Сурхондарё вилоятининг Денов туманида топилди. 1959 йилнинг баҳорида Холчаён жамоа хўжалигининг техник таъмирлаш жойи кенгайтирилаётганда бульдозер кичик бир тепаликнинг четини қирқанида учта тош устун бўлакларини судраб чиқарган, топилган нарсалар тўғрисида археологларга хабар берилган. 1960 йилда Санъатшунослик институтининг

³⁹Ҳакимов З. Бақтрия – яловбардор ўлка // Мозийдан садо № 2. 2013. – Б.4.

профессори Г.А.Пугаченкова раҳбарлигидагидаги экспедиция Холчаён тепалигини текшира бошлайди. Бу ердан топилган ёдгорликлар олимларнинг ҳар қандай тасаввуридан ошиб тушди, фанга яна бир тарихий бойлик Бақтрия бадиий маданиятининг ажойиб ёдгорлиги қўшилди.Холчаён–Юнон-Бақтрия ва кушонлар даври маданиятига оид ёдгорликлар мажмуаси (милоддан аввалги IV – милодий V аср). Бир неча тепаликлар (Хонақоҳтепа, Қорабоғтепа, Маслаҳаттепа ва бошқалар)дан иборат. Холчаён топилмаларини илмий текшириш жараёнида Хонақоҳтепа, Қорабоғтепа,Маслаҳаттепакаби тепаликлар очиб ўрганилди.

Санъатшунослик институтининг Г.А.Пугаченкова раҳбарлигидаги археология–санъат экспедицияси бу ёдгорликни 1959-1963 йиллар давомида ўрганганди.

Холчаён Сурхондарёнинг ўнг қирғозида жойлашган бўлиб, бу тепа икки қисмдан иборат. Бирининг томонлари 350 x 260 м, иккинчисиники 300 x 300 м га teng. Қазишмалар давомида бу ерда шаҳар ҳокимининг саройи борлиги аниқланди. Мазкур сарой меъморчилик нуқтайи назаридан ғоят диққатга сазовордир. Сарой унчалик катта бўлмай (35 x 26 м), 9 хонадан иборат. У шарққа, кунчиқар тарафга қаратиб қурилган. Саройнинг олд томонида узун айвон ҳам бўлган, у олтита устунга таяниб турган. Айвоннинг тўртта эшиги бўлиб, улардан учтаси тўртбурчакли асосий қабулхона билан боғланган. Қабулхона томонлари 6,1x17,6 м га teng. Қабулхона ғарб деворининг ўртасида тахтли залга кирадиган эшик бор. Бу зал тўғри тўртбурчак шаклда бўлиб, асосий қабулхонадан кичикроқ. Бу залда гарчи уларга эҳтиёж бўлмаса-да, иккита устун бўлган. Бизнингча, мазкур устунлар кираётган одамнинг тўрда тахтда ўтирган ҳоким томон эътиборини янада ошириш мақсадида ўрнатилган бўлса керак. Бу икки залнинг уч томонида узун йўлаксимон хоналар жойлашган. Бу хоналарда соқчилар ва хизматчилар яшаган бўлиши мумкин. Хазина шу хоналардан бирида сакланган⁴⁰. Қизиги шундаки Холчён тархи ҳозирг қадар Сурхандарё тоғ қишлоқларида қурилган

⁴⁰Пидаев Ш. Сирли Кушонлар салтанати. – Т.: Фан, 1990. – Б. 10.

турар уйлар ўхшаб кетади. Бундай ўхшашлик ҳақида Г.А.Пугаченкова ва Д.Нозиловлар ҳам ўз илмий ишларида изоҳлаб ўтишган.

Саройни қуришда асосан хом ғиштдан фойдаланишган, саройнинг томи текис бўлиб, лой сувоқли бўлган. Томнинг қирралари антефикс, пальметта ва кунгуralар билан безатилган. Уларнинг ҳаммаси қадимда қизил бўёқ билан бўялган. Сарой устунлари арчадан тайёрланган. Лекин уларнинг тагкурсилари оҳакли тошдан ясалган.

Профессор Г.А. Пугаченкованинг фикрича, айвоннинг уччала девори полдан то дераза тешиги баландлигигача турли суратлар билан безатилган. Деворларнинг ундан юқори қисмида ҳайкаллар жойлашган. Суратлар бевосита лой сувоқ устига, баъзан эса ганч сувоқ устига чизилган. Рассомлар сурат чизишида қизил, қора, сариқ, ҳаворанг бўёқлардан фойдаланганлар. Чизиш услубига қараганда Холчаён деворларини безатган рассомлар юқори малакали мутахассислар бўлганлар. Афсуски, бу чизилган суратларнинг ҳаммаси бизгача етиб келмаган. Сақланган суратлар ичида эркакларнинг расмлари, узум ва бошқа мева ҳамда гулларнинг тасвири бор.

Асосий қабул залининг ва тахтли залнинг деворлари ҳам турли мазмундаги суратлар билан безатилган. Лекин улар ҳам жуда ёмон сақланган. Айниқса, асосий қабул залининг жиҳозланиш услуби киши эътиборини ўзига кўпроқ жалб қиласди. Залнинг уч девори уч метр баландликкача оқ ганч билан сувалган ва унинг устидан расмлар чизилган. Тўртинчи, кираверишдаги қарама-қарши девор эса фақат ганч сувоқ билан сувалган. Тахмин қилинишича, бу деворга қадимдан чиройли гиламлар осилган. Шунинг учун унинг деворларига расмлар чизилмаган. Деворларнинг юқори қисмида икки метр баландликкача ҳайкаллар жойлашган. Ҳайкалларнинг ҳаммаси турли рангдаги бўёқлар билан бўялган. Кираверишдаги қарама-қарши деворда – марказий саҳнада шоҳ, малика ва сарой ахллари тасвирланган. Шоҳ ва малика тахтга ўтирган ҳолатда акс эттирилганлар. Шоҳ ҳам, маликанинг ҳам эгнида қимматбаҳо кийимлар. Суратга қараганда, уларнинг ёшлари тахминан 40-45 ларда бўлган.

Маликанинг ўнг томонида ёш аёл ва йигит тик турган ҳолда тасвиранган. Қизиғи шундаки, йигитга қараганда аёл маликага яқин турибди. Бу ҳолни Г.А. Пугаченкова шундай изоҳлайди: “Бу аёл шоҳнинг қизи, унинг ёнида турган эса шоҳнинг куёвидир. Шунинг учун аёл маликага яқинроқ қилиб тасвиранган. Йигитнинг юз тузилиши шоҳнинг юз тузилишига жуда ўхшайди. Демак, уларни бир халққа мансуб деб ҳисоблаш мумкин. Шоҳнинг чап томонида жойлашгна ҳайкалларнинг, айниқса эркакларнинг юз тузилиши шоҳнинг ва куёвнинг юз тузилишидан анча фарқ қиласиди. Уларнинг юз тузилиши парфияликларникига ўхшайди”.

Марказий саҳнада чапда камонли бир неча отлиқ тасвиранган. Отлар бор кучлари билан елдек югуриб кетаётган ҳолда берилган. Бу ерда отлар ва отлиқлар шундай тасвиранганки, гўё улар девор ёқалаб биз томонга югуриб келаётгандек туюлади.

Қабул залининг кираверишидаги қарама-қарши деворнинг шимолий қисми да юз тузилиши юир-бирига ўхшашиб, соч ва мўйловларини тарашиб услуби бир хил бўлган ҳайкаллар жойлашган. Бу ҳақиқий бақтриялик кушонларнинг ҳайкаллариидир. Тахмин қилинишича, бу ерда ҳоким, унинг ўғиллари ва яқин қариндошлари тасвиранган. Саҳнанинг бошида отлиқ маъбуданинг ҳайкали жойлашган. У шитоб билан Герайлар уруғи томонга интилмоқда. Бу билан ҳайкалтарош рассом Герай уруғини маъбуда томонидан улуғлашаётганини, ғалаба билан табриклётганини кўрсатмоқчи бўлган чамаси. Маълумки, юонон тасвирий санъатида фақатгина иккита маъбуда аравада тасвиранади. У ҳам бўлса, уруш маъбудаси Афина ва ғалаба маъбудаси Ника тасвиранган. Тадқиқотларга қараганда, бу даврда шарқ халқлари орасида ғалаба маъбудаси тасвири кенг тарқалган. Жумладан, Парфия шоҳи Митридатнинг тангларида қанотли Ника аравада кетаётган ҳолда тасвиранган⁴¹.

⁴¹ Пугаченкова Г. А. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. – Т.: Фан, 1966. – С. 186.

Залнинг мазкур ҳайкаллар саҳнасидан юқорида 60 см баландликда турли худоларнинг, хусусан юнонлар маъбудаси Ника, маҳаллий ҳалқларнинг худоси Митранинг ҳайкаллари тасвирланган. Бундан ташқари бу ерда қўлларида гулчамбар кўтарган яланғоч болаларнинг, созанда қизларнинг, сатирларнинг ва масхарабозларининг ҳайкали бўлган. Ҳайкалларнинг ҳаммаси оқ гажаклар орасида тасвирланган.

Маълумки, Юнон-Бақтрия шоҳлиги даврида жўшқин ҳаётийлик хос бўлган. Холчаён ҳайкалтарошлиги умуман олганда, Юнон-Бақтрия давридаги ҳайкалтарошлиқ қоидаларига риоя қилган ҳолда ўзларининг мазкур ноёб асарларини яратган бўлсалар-да, уларнинг асарларида Бақтриянинг янги ҳукмрон табақасининг эстетик қарашлари, ички дунёси ўзининг ёрқин ифодасини топган. Бу кушонларнинг талаби, эҳтиёжи, қолаверса, замон талаби эди. Холчаён ҳайкалларига сиполик, вазминдорлик хослир. Уларда инсоннинг ички дунёси чуқур ифодаланган. Масалан, ерда топилган жангчи ҳайкалида жангчининг шавқатсизлиги, қаттиққўллиги унинг юз қиёфасида яққол сезилиб туради. Шунингдек, Герай ҳайкалида Герай иродасининг мустаҳкамлиги, улуғлиги яққол акс этган. Холчаёндан топилган чўзиқ юзли ёш йигит ҳайкалида йигит қиёфаси қошлари юқорига кўтарилиган, пешонаси кенг, кирра бурунли, катта кўзлари чеккаси томон озгина қийиқлашган, шоп мўйлов, соchlari ва зулфи ўзига хос қилиб қирқиб тараған. Йигитнинг боши лента билан боғланган. Тасвирланган йигит бўй-басти келишган, истараси иссиқ. Унинг сочи ва мўйловининг қирқилиш услуги асосий қабул залида тасвирланган шоҳ ва Герай уруғларига мансуб кишиларнинг тасвирига айнан ўхшаш. Бу аломатлар Герай уруғидан деб ҳисоблашга асос бўлади. Йигит бошининг лента билан боғланишига қараганда, у шаҳзодага ўхшайди. Чунки бундай ленталар шоҳлик, ҳокимлик белгисидир. Шахзоданинг юз тузилишида мағурурлик, улуғворлик ва қатъийлик аломати мужассам.

Умуман, Холчаёндан топилган ҳайкаллар ҳаётий, таъсирчан ва жозибадор. Бу ердаги ҳар бир ҳайкалнинг ўзи бир дунё, баҳоси йўқ ноёб асардир. Уларда ўз замонасининг мафкураси, диний тасаввурлари, маданий-

маиший ҳаётининг баъзи томонлари ёрқин ифодаланган. Холчаёндан топилган ҳайкаллар ва расмлар ўтмиш даврига хос услубда ишланган. Зеро, бу ерда эллинизм, маҳаллий бақтрияликларнинг ва кўчманчи юечжи қабилаларининг маданий анаъаналари ҳам маълум даражада ўз ифодасини топган. Мана шу уч куч асосида Кушон маданияти шакллана борди. Табиийки, бу жараёнда маҳаллий бақтрияликларнинг маданий анаъаналари таъсири бошқаларнига қараганда кучлироқ бўлган. Вакт ўтиши билан бу ҳол янада кучлироқ кўзга ташлана борди. Айниқса, II–III асрларда Бақтрия тасвирий санъатида эллинизм анъаналарининг таъсири жуда пасайиб кетди.

Аксинча, Бақтрияда ҳинд маданиятининг, айниқса, будда дини билан боғлиқ бўлган санъатнинг таъсири орта борди. Бунга бир қанча сабаблар бор. Биринчидан, тахминан тўрт аср давомида Бақтрия ва ҳинди斯顿нинг ягона салатанат – Кушонлар подшолиги таркибига кирганлигидир. Иккинчидан, бунга будда динининг кушонлар салтанатининг давлат дини деб эълон қилиниши сабаб бўлди. Бу воқеа кушон шоҳи Канишка ҳукмронлик қилган даврга тўғри келади.

Ҳар қандай бошқа динлар каби буддизм ҳам инсоннинг борлиқлиги моҳиятига ўзича изоҳ беради. Изоҳлар эса биринчи навбатда, санъатда ўз ифодасини топади. Чунки санъат инсон онгига тез ва ўткир таъсир этадиган воситалардандир. Турли мамалакатларда турли тарихий даврларда бу воситадан руҳонийлар кенг фойдаланганлар. Буддизм тарғиботчилари ҳам бундан четда қолмадилар. Улар будда таълимотини омма орасида кенг тарғиб қила бошладилар. Деворларда уларнинг ҳаётларидан лавҳа чизилди. Бу ибодатхоналарда Будда ва Бодисатва ҳайкаллари ва расмларидан ташқари, бошқа турли қиёфадаги ва мазмундаги ҳайкал ва расмлар ҳам бўлган. Қизиги шундаки, уларда ҳам озми-кўпми буддизм ғоялари ўз ифодасини топган.

Хонақоҳтепадан милоддан аввалги II–I асрларга оид ҳукмдор саройининг қолдиги топилган. Хонқоҳтепадаги сарой пойдевори тошдан, девори эса қалин (1,04 2,30 м) хом ғиштдан ишланганлиги аниқланди. Бино тўғри тўртбурчак шаклда, майдони 35x26 м бўлиб, марказий

фасади (олд томони) түрт устунли очиқ айвон ($16,5 \times 7$ м)дан иборат. Ёғоч устунлар оҳактошдан ишланган тағкурсига ўрнатилган. Айвондан катта залга ($17,6 \times 6,1$ м) ўтилган. Зал деворлари бўйлаб кенг супа ясалган⁴². Бино пойдевори квадрат шаклдаги хомғиштлардан ишланган, ғиштларнинг сиртига турли шаклдаги тамғалар босилган. Бино бир қаватли, усти текис ҳолда ёпилган бўлиб, ташқи қалинлиги 2,2 м, баъзи жойларда 4 мга етган. Зал ва айвон деворларининг пастки қисмидан деворий суръат излари топилган, деворларнинг юқори қисмига эса ҳайкалчалар ишланган. Г.А. Пугаченкованинг тахминига кўра, сарой юечжи қабилаларидан бирининг ҳукмдори Герайга тегишли бўлган. Сарой хоналаридан қўплаб пайконлар, олтиндан ишланган йирик кўкрак нишонаси, олтин тақинчоқлар, ипак парчаси, қимматбаҳо тош мунҷоқ ва гемма парчалари, шиша идишлар, темир қилич, шунингдек, турли қадаҳлар, сопол идишлар, от минган чавандоз ҳайкалчалари топилган.

Холчаён мажмуасига кирувчи Қорабоғтепанинг атрофи мудофаа девори (қалинлиги асосида 8 мга етган) билан ўралган. Тепадаги ҳаёт милодий III аср бошигача давом этганлиги хақида Васудева I тангалари гувоҳлик беради. Умуман, Холчаёндан 50дан ортиқ турли асрларга оид тангалар топилган. Уларнинг энг қадимгиси Юнон-Бақтрия подшоларидан Деметрий (милоддан аввалги 200 йил) кумуш тангаси, Гелиокл (милоддан аввалги 156–140 йил) тетрадрахмаси, Кушон подшоларидан Кадфиз I, Кадфиз II, Канишка, Хувишқа, Васудева I ва Васудева II тангалари бўлиб, улар нафақат Жанубий Бақтрия, балки Шимолий Бақтрия ҳудудларида ҳам кенг тарқалган. Холчаён деворий суръатларида узум ғужуми, япроқлар, улар орасида осилиб турган қандайдир думалоқ мевалар, гуллар тасвири ўрин олган. Шунингдек, ўзаро композицион уйғунликда бўлган одамлар образлари, юнон худолари ёхуд олий ҳукмдорнинг маҳобатли суръатлари учрайди. Деворий суръатлар орасида, айниқса, икки эркак ва бир аёл тасвири

⁴² Пугаченкова Г. А. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. – Т.: Фан, 1966. – С. 131.

кишини ўзига тортади. Биринчи суратда эркак кишининг оғзигача қисми туширилган боши тасвиrlанган. Унда ўспирин йигитнинг калта тўлқинсимон соchlари ва қора кўzlари, думалоқ ияги, яrim ой шаклида чизилган қора қошлари, қирра буруни кўзга ташланади. Бу суратда туб жойли бақтриялик акс этган. Аммо, иккинчи суратда думалоқ бошли, соchlари устара билан қирилган, олтин исирға таққан қулоғи четида кокили бор, бодом қовоқли турк тасвиrlанган. Аёл кишининг сурати яхши сақланмаган. Унинг бош қисмидан қора соchlари ва камалаксимон қошларигина қолган.

Холчаён саройи айвон ва бош зали деворларининг юқори қисмida, баландлиги 2 метрли панно устига ишланган пирамон (фриз)да деворга ёпиштирилган кабартма ҳайкаллар мажмуаси бўлган. Улар орасида Герайваунингуруғига тегишли персонажлар тасвири кўпучрайди. Герай сакларни Қадимий Бақтриядан жанубга сурибчиқарган 5 юечжиқабила сиданбири – гуйшуванқабила жамоасининг сардори бўлган. Унингноми билан пул зарбэтилган лигигуйшуванларни қолган қабилалари чида иқтисодий жиҳатдан қудратли бўлган лигидан далолат беради.

Залнингжанубий деворида чавандозлари билан елибкетаётган 6 та от ҳайкаллари (қизил, оқвақора рангли) тасвиrlанган. Отларнинг сабоб – анжомларигараганда, бутурдаги отларен гилкавалерияда хизматқилган. Бу деворда оғиркавалерияга мўлжалланган отларнинг ҳайкаллари ҳамучрайди. Улар металлданишланган ҳимоя қалқонига ўралган. Бундай типдаги отлар расми Васудева I тангаларида ҳамучрайди. Бу илк күшонлар қўшинининг қурилиши ватарки биҳақида гувоҳлик беради.

Айвоннинг шимолий қисмida ёнлама деворнинг 1,5 метрли қаторида бўйин қисмидан шикастланган аёл бошининг синган қисми ётарди. Юз классик тўғри, чўзиқ, тўлиқ, тўла кўринишдаги тўғри бурунли, кўzlари қорачиклари катта шаклдаги моделлашган рельеф намунаси ҳисобланади.

Шишган соchlari катта түлкіnlар ва лента күринишида чегараланган ҳолда ифодаланган. Аёлнинг юз ифодаси идеал даражада тасвиrlанган.

Бир мунча узоқликда шимоли-гарбий бурчакда бошқа бир аёлнинг боши топилган. Юз тўлиқ, овал шаклида вазмин ифодали қилиб ишланган. Тўғри бурунли, кичик оғиз ингичка лабли қилиб тасвиrlанган. Оқ грунтда юз қизил рангли қилиб, соч, қош ва кўзлар қора ранг билан безатилган.

Айвон деворининг жанубий қисмидан аёл боши ва фронтал ҳолатдаги аёл танасининг юқори қисми топилган. Юз қисми бир мунча кенг, майда, ноаниқ моделлаштирилган, аммо ўзига хос, Холчаёндан топилган бошқа аёл образларига ўхшамайди. Сочи йиғилган тарзда турмак қилинган, бошида панама күринишида шлем мавжуд. Елкаларида йиғма қизил плаш, унинг остида малинаранг қалин кўйлак бўлиб, кўйлакнинг қўллари узун турли нақшлар билан безатилган. Бир неча оғир драпировкали фрагментлар кийимнинг қуий қисмida ўрнатилган.

Ҳайкалнинг фронтал ҳолати, қўл ҳолати, шлем ва плаш – буларнинг барчаси олдимиизда Афина турганлигини кўрсатади. Мазкур маъбуданинг образи македонияликлар босқини билан ўрта осиёликлар санъатига кириб келган.Холчаён Афинаси ўзининг услуби ва иконографияси билан Ниссдан топилган (эрамиздан аввалги II аср) Парфия ритонидаги Афина тасвирига яқинdir.

Холчаён бош зали ҳайкалтарошлигига оид бир неча синган фрагментлар топилган. Синган фрагмент бўлаклари ўрганилганда уларнинг турли ҳайкалларга тегишли эканлиги аниqlанди.

Холчаёндан топилган гирляндлар кенглиги 10-11, рельеф қалинлиги 6 см гача етган. Гирляндлар деворга лой ёрдамида ёпиштирилган, бунинг учун уни бириктирувчи сифатида маҳсус тайёрланган қалинлиги 3-5 мм бўлган ингичка лой бўлакларидан фойдаланилган, уларнинг юза қисмлари оқ ва пуштиранг билан безатилган.

Меъморий фризларни гирляндлар тизмаси билан безатиш эрамиздан аввалги II аср меъморчилиги учун хос. Диний иншоотларда гирляндлар

маъбудларнинг турли атрибутлари (масалан, Апполон лираси, Афина уккиси, Зевс бургуги) сифатида учрайди.

Холчаён фризларидағи эркак образларини бир қиёфа бирлаштириб туради: юз қиёфаларидаги драматизм яққол ифодаланган. Холчаён фризлари Бақтрия ҳайкалтарошлиги намуналари стилистик жиҳатдан эрта Парфия санъатининг Аршакидлар давлатининг шарқий вилоятлари санъатига яқин туради. Холчаён фризидан топилган лютнали мусиқачи қиз бюсти ёнида кўринишидан биздаги арфани эслатувчи арфали тор ушлаган аёл қўли сақланиб қолган. Яна бир қиз қўли кучли деформацияга учраган. Унинг юзи тўлиқ индивидуал характерга эга – кенг, тўлиқ, самимий кўринишга эга бўлиб, арфачи қиз бир мунча қатъий, аниқ, учинчи қиз кенг дўнг пешонали, майда юз чизиқларига эга. Турмак умумий характерга эга. Холчаён саройидан топилган аёллар ҳайкаллари турмаклари тўлқинсимон шиширилган соchlардан иборат бўлиб, ҳайкалтарошлиқда бу ҳолат рельеф чизиқлари билан ифодаланган. Соchlари тўлиқ шиширилган. Юнон-рим куафюр соч турмаги таркибиға кирувчи турмакларга монанд. Бу каби турмак таркибиға кирувчи соchlар аёлнинг гўзаллигига гўзаллик қўшиб уни идеал тарзда таассурот уйғотишга олиб келади. “Ойга қиёс этилган гўзаллик” тўлиқ юмалоқ юз, думалоқ кўзлар, атрофида киприклар, қалин қош ва кичик оғиз – юнон-рим гўзаллик тимсолини яратувчилар учун идеал қонуниятларга асосланган юз қиёфаси хисобланган. Бу каби қиёфалар Парфия ритонларида ва Холчаён ҳайкалларида учрайди.

Холчаён мусиқачилари қўлларига Бақтрия мусиқа асбобларини ушлаганлари диққатга сазовор, бу таркибга лютна ва катта асосли арфа киритилган.

Мусиқачи қизлар фигуralарининг архитектура намануларидан фриз тарзида бадиий безак сифатида фойдаланиш Ўрта Шарқ антик санъатида кенг тарқалган. Кушонлар даврида улар тошдан – Айртом фризида, кўплаб гандхар рельефлари шаклида Тупроққалъа деворий суратларида топилган.

Холчаён фризлари бир мунча эртароқ яратилгани билан улардан фарқли характерга эга⁴³.

Марказий кириш эшигининг тепасидаги фриз қисми зофор фигуralарни биринчи ўринда тасвирашы билан ажралиб туради. Бу ерда уч ҳайкалтарошлиқ намунаси моно композицияга келтирилган. Улар баҳтимизга, яхлит тарзда парчаланмаган ҳолда бўлакларга бўлинмай сақланган. Марказда эркак бюсти, унинг ўнг томонида ёш эркак ва чап томонида Ника фигураси. Уларнинг юzlари қизил рангга бўялган, соchlari қора, Ника кийими ва ёш йигитнинг қалпоғини ранги – оқ рангда.

Холчаён саройи ҳайкаллари тасвирий туркумининг асосида диний эмас, дунёвий билимлар ётади. Шоҳларнинг юришлари, қабуллар, ҳукмдорларнинг сулоласини улуғлаш бош мавзу ҳисобланади. Зофор тасвиrlар фризларни дионистик характерга эга эмаслигини кўрсатади – мотивлар болалар билан қувноқ саҳналарда, мусиқа ва рақс билан боғлиқ дунёвий тасвиrlарда кўпроқ учрайди. Залдаги ҳайкаллар композицияси нафақат тантанали қабулларни, балки шоҳ хонадонидаги тор доирадаги маросимларни хам акс эттиради. Агар пойтахт шаҳар Далварзинтепа бўлган бўлса, Холчаён ҳукмدونинг яна бир қароргоҳи бўлган. Айниқса, бу ерда валиаҳд шаҳзода ёки шоҳнинг яқин қариндоши яшаганлигини сарой туркум ҳайкаллари орқали аниқлаш қийин эмас.

Холчаён ҳайкалтарошлигининг бадиий аҳамиятига қизиқиши катта. Мазкур ҳайкаллар юқори бадиий дид ва маҳорат билан ишланган. Уларнинг эллинистик анаъаналар билан мавзу жиҳатидан боғлиқлигини кўриш мумкин. Улар Пергам ибодатхонаси ҳайкалларини эсалатади. Умумий кўринишда ҳайкаллар асосан парфияликлар санъатига яқин. Эрамиздан аввалги II асрда Ниссда ишланган ритоннинг пластик жиҳатидан безалишига монанд. Шунга қарамай Холчаён ҳайкалаторошлигининг ўзига хос жиҳатлари кўп. Эллинистик маданиятни таъсирига қарамасдан бақтриялик

⁴³ Пугаченкова Г. А. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. – Т.: Фан, 1966. – С. 183.

ҳайкалтарошлар Холчаён саройини ўзига хос бадий-образли тарзда безаганлар, образлар туркумини яратганлар. Холчаён ҳайкалтарошлиги – антик Бақтрия санъатининг ёрқин намунаси сифатида баҳоланади.

2.3. Холчаён саройи архитектурасининг ҳайкалтарошлиқ санъати билан уйғунлиги

Холчаёндаги текширишлар Бақтрия Кушон замонининг бинокорлик техникаси тўғрисидаги маълум тасаввурни янада кенгайтирди. Холчаён саройи архитектура жихатидан ғоят муҳимдир.

Ўзбекистон ҳудудидаги бизгача ўргатилган ва илму–фанга маълум энг қадимги саройларга Бухородаги Варахша, Самарқанддаги Афросиёб, Сурхондарёдаги Холчаён саройлари киради. Бу саройлар археологик ёдгорликлар ҳисобланиб, уларнинг харобалари бизгача сақланиб қолган. Ўзбекистон ҳудудида саройларнинг шаклланиши милоддан аввалги IV асрдан бошланган.

Холчаён саройлар мажмуаси бир нечта тепаликлар устига қурилган бўлиб, улкан меъморий–شاҳарсозлик мажмуаси кўринишидаги иморатлардан тузилган. Қадимги саройлар залларининг ичига деворлар бўйлаб пол устига супалар ўрнатилган. Саройларнинг мудофаа деворлари бўлиб, улар, одатда, пахсадан, ички заллар эса йирик хом ғиштлардан, айвонлар ёғоч устунлардан, тагкурсилар табиий тошлардан ишланган. Қадимги давр саройларининг деворлари маҳобатли суръатлар, ҳайкаллар, гулли нақшлар, токчалар билан безатилган.

Асосий залиниң уч девори 3 м баландликда оқ ганч билан сувалган, ундан юқори қисмларда маҳобатли ҳайкаллар жойлаштирилган. Тўртинчи

деворнинг тўқ қизил фонида оқ ганчдан барг, гул, бир бош узум тасвирланиб, нақш солинган. Саройнинг асосий залидан чиқиладиган айвондаги нақшларда эркаклар сурати ҳам бор: эркаклардан бири бақтрияликка, яна бири мўғулга ўхшайди. Уч метр баландликдаги панель тепасидаги ҳайкал қизил ва қора ранг минерал бўёқ билан бўялган. Ҳайкални тўла тиклаш мумкин бўлмади, чунки унинг майда-майдада бўлакларигина сақланган. Ҳайкалларнинг катталиги одам бўйининг учдан икки қисмига тўғри келади. Археологлар бу бошни ердан эҳтиётлик билан ковлаб олганда уларга киприкли осилиб турган, салгина ғилай қора кўзлар қараб тургандай кўринган. Топилган аёл ҳайкали ҳам диққатга сазовордир: юзи кенг, оқ дубулға тошда ҳурпайган соchlари аниқ кўриниб туради. Ҳайкал танасидан топилган парчада ҳайкал устидаги халат ёки ёпинғич сақланган, халат тагида тўқ қизил ранг кўйлак устидан белдан юқорида оқ тасма боғланган. Бу ҳайкал, танаси, вазияти, қўлларининг туриши, дубулға ва халатига қараганда, маъбуда Афина ҳайкали бўлса керак. Марказий Осиёга юнонлар маъбудасининг қиёфасини македониялик Искандар олиб келган, албатта. Холчаён ҳайкаллари орасида Митра, Ника ва бошқа маъбудаларнинг қиёфаларига яқин қиёфали ҳайкаллар ҳам бор⁴⁴.

Ҳайкал парчалари орасида Холчаён созандалари ҳайкалларининг парчаларини ҳам учратиш мумкин. Бақтрия – Кушон ёдгорликларининг юксак санъатида эллин ҳайкалтарошлиги билан Парфия санъати анъаналари кўринади. Холчаён ҳайкали ҳозиргача номаълум деса бўладиган Қадимги Бақтрия санъатининг аллақачонлар унутилиб кетган сўқмоқ йўлидаги ёрқин изларидандир.

Холчаёнда тадқиқот олиб борилган бир нечта жойда Юнон-Бақтрия подшоҳлиги даври (мил. авв. III асрлар) археологияси акс этган. Демитрий тангасининг топилиши ҳамда Қорабоғтепада милоддан аввалги I асрларга оид иморатлар қайд этилгани бунга мисол бўла олади. Холчаёнда оссуарий

⁴⁴ Пугаченкова Г. А. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. – Т.: Фан, 1966. – С. 185.

сифатида оғир қопқоқли аъло даражада тайёрланган хум топилган. Унингичида бир тўп кўкрак суяги ва шикастланган бош суяги ётарди. Афтидан, “кўмишга тайёрлаш” маросимида “Авесто”даги маздакчилик қонун-қоидаларига амал қилинган кўринади. Мурда дастлаб йиртқич қушлар ёки маҳсус боқилган мурдахўр итлар еб кетиши учун қўйилган. Сўнгра тозаланган суяқ қолдиклари суяқдонга жойлаштирилган.

Бақтрияликларнинг дафн маросимлари тўғрисида қадимий муаллифларнинг маълумотлари деярли йўқ. Страбон Онесикритнинг бақтрияликлар тирик кексаларни маҳсус боқилган одамхўр “тўрков” итлар ёмишига ташлашлари ҳақидаги хабарини келтиради. Бу одатни Александр Македонский таъқиқлайди. Страбон ёзган маълумотга кўра, Бақтриядаги шаҳар девори орти тоза бўлган, бироқ ички катта қисми “одам суяги билан тўлибтошиб кетган экан”. Шундай қилиб, гап марҳумнинг суягини қандайдир ташқи қабристонда эмас, балки айнан аҳоли маскани ичидан саклаш тўғрисида бораёттир. Буни Холчаёндаги хум оссуарийнинг қадимий қўргоннинг аҳоли зич яшайдиган қисмида сақланиб қолганлиги ҳам тасдиклайди. Антик даврда хумга солиб кўмиш анъанаси Жанубий Тожикистон ҳудудида (мил. авв. III асрлар) ҳам учрайди. Бироқ, у ерларда ярим қокланган мурда хумга солиб кўмилган, Холчаёнда эса фақат суякнинг ўзи кўмилган. Бу топилма археологик адабиётларда хумга солиб кўмиш оссуарий дафналарга хос, фақат кейинги даврга тааллуқли урф-одат эмас, балки бу кўмиш маросимининг бошқа тури деб қайд этилган мулоҳазани тўла тасдиклайди⁴⁵.

Умуман, қадимий Бақтрия аҳолиси орасида кўмиш маросимининг турли шакллари мавжуд бўлган. Юнон-Бақтрия зодагонларининг асосан ўз эътиқодлари ва удумларига амал қилгани ва Холчаёндаги оссуарий (идиш)га солиб кўмиш маросими бунга ёрқин далилдир. Бу масалада Холчаёндан топилган милоддан аввалги III-II асрларга оид санамлар ҳайкалчалари, шунингдек, суяқдан ишланган яланғоч маъбуда

⁴⁵ Пидаев Ш. Сирли Кушонлар салтанати. – Т.: Фан, 1990. – Б. 27.

шакли акс этган тақинчоқ қадимда Шарқда мавжуд бўлган Она Худога сифиниш удуми билан боғлиқдир. Айни пайтда, эллин-юонон бадий тасвир услубларининг Холчаённинг Бақтрия даври меъморчилигига таъсирини акс эттирувчи топилмалар ҳам бор. Холчаён тараққиётининг йирик қурилиш тадбирлари билан боғлик навбатдаги босқичи милоддан аввалги Шасрларга тааллуқлидир. Бу давртариҳий жиҳатдан улкан сиёсий воқеалар билан боғланган. Милоддан аввалги 140йилларда Гелиоклнинг ўлими билан Юон-Бақтрия подшоҳлигининг инқирози юз беради.

Юон-Бақтрия подшоҳлигининг инқирозга учраши, афтидан, Бақтрияга сакларнинг дастлабки бостириб келиши ва ўзлари эгаллаган ҳудудларда ўтроқ бўлиб қолиши, сўнgra юечжийлар бостириб келиб, сакларни Амударёнинг нариги соҳилига улоқтириб юбориши даврига тўғри келади. Бу зарба Холчаённинг ҳам тақдирига ўз таъсирини кўрсатган ва мазкур жойдан топилганархеологик топилмаларда, қатламларда ўз аксини топган. Вақт ўтиши билан ҳаёт ўз изига туша бошлади, янги қурилишлар ҳамда таъмирлашлар бундан далолат беради. Сакюэчжий (ёки “тоҳар”, қадимиј ёзма араб манбаларида тахор битилади) даври Холчаён тариҳида археологик жиҳатдан аниқ акс этган.

Милоддан аввалги III асрлар учун хос бўлган “бадавий Гелиокл” деб аталувчи бронза тангларнинг топилишишайтан шу даврдаги гавжум шаҳар хаётидан дарак беради. Уларнинг шаҳристоннинг турли жойларидан топилганлиги бу ерда ҳар хил пуллар муомалада бўлганини ва бозорнинг эҳтиёжи кенг кўламлигини англатади. Ўзининг археологик-топографик қолдикларида милоддан аввалги асрларда Холчаён йирик аҳоли маскани сифатида намоён бўлади. III асрларда, яъни кушонлар даврида Холчаён ривожланишда давом этади. Кадфиз II тангларининг топилиши, Канишка, Хувишса, Васудева тангларининг (аксарияти катта ва ўртача ҳалқали) кўплиги ва кўплари сийқаланиб кетганлиги уларнинг кенг кўламда бозор муомаласида бўлганлигини кўрсатади.

Милодий II аср охири III аср бошларида Кушон империяси инқирозга юз тутади. Бу жараён Холчаёнда айниқса ёрқин из қолдирган. Қорабоғтепа истеҳкоми дарвозаси катта ёнғинда қолган ва унинг излари кушонлар даври қурилишларида ёнғин қатлами тарзида сақланган. Хонақоҳтецада ўрганиб чиқилган учала иморат ҳам хароб этилган ёки қулатилган. Бу ҳол айниқса, саройда яққол кўзга ташланади. Бу ерда қимматбаҳо ашёлар ва ибодат буюмлари талон-торож қилиб кетилганилиги билан бирга, тахтхонада тош тагликлардан бири ағдариб ташланган, айвонда эса устун тагликлари кўпорилган, баъзилари улоқгириб юборилган. Демак, Холчаён тақдирида археологик жиҳатдан муҳрланиб қолган ўлимга маҳкумлик III аср бошида Кушон шоҳлигини қамраб олган умумий воқеа бўлган.

Холчаёндан VI аср охири VII асрга оид турк-сўғд туркумига тааллуқли иккита танга топилди. Улар Сўғд ва Шошдан топилган тангалар билан олд томон тузилиши иконографик жиҳатдан ўхшаса ҳам, улардан маълум даражада фарқ қиласди. Бу тангалар Амударёнинг шимолий қисмидаги айрим феодал вилоятлар туркхоқонлигига мансублигини англатади, тамғалар ва бошқа белгилардаги фарқ эса чағонхудотлар зарб қилган ашёларнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттиради. Дарвоқе, араблар 719 йили Амударё бўйи вилоятларига етиб келган вақтда, туркча “ябғу” унвонли Тиш исмли Чагониён хукмдори Тоҳаристон кўшинларига бош бўлиб турган.

Араблар босиб олган даврдан бошлаб Холчаён узоқ вақт эътиборсиз қолади. XIII аср охири XIV аср бошида антик тепаликларнинг баъзиларидан қабристон сифатида фойдаланилади. XVI асрда Қорабоғгепанинг шимолишарқий қисми дўнглигига қандайдир мулк пайдо бўлади. Шундан сўнг шаҳристон атроф худуди янада ботқоқликка айланиб, бизнинг давримизгача ўзлаштирилмай қолади. Холчаённи тадқиқ этиш Бақтрия маданий ҳаётига, айниқса, унинг бадиий маданиятига янги маълумотлар киритади. Бу кузатишлар Марказий Осиёнинг мазкур йирик

вилоятида антик давр шаҳар қурилишининг баъзи жиҳатларини қайта очиб беради. Бу борада тарихий маълумотлар ниҳоятда кам.

Холчаён архитектурасида қўлланилган қурилиш материаллари етарли даражада кенг. Етакчи қурилиш материали бу ерда бутун Ўрта Осиёда кенг тарқалган хомашё тупроқ бўлган. Мазкур материал – арzon, мустаҳкам, эгилувчан, ҳамма ерда кенг тарқалган. Тупроқдан лойли ғиштлар ясалган, ғиштлардан фундаментни тўлдиришда, девор ва томларни қуришда фойдаланишган. Девор конструкцияларини орасини тўлдиришда, пахса деворларни қуришда мазкур ғиштдан фойдаланишган⁴⁶.

Бақтрияда ҳайкалтарошлиқ санъати намуналари сарой, эҳром ва бой хонадонлар уйлари интеръерида кенг қўлланилган. Ҳайкалтарошлиқ санъати асосан икки йўналишда шаклланган. Бу ҳажмли ва барельеф-девор, юзасидан ярим бўртиб чиққан ҳажмда ишланган.

Ҳайкаллар кўпроқ гилдан, ганч, тош ва ёғочдан ишланган. Гилдан ясалган ҳайкаллар қизғиш рангга бўялган. Бунга Холчаён саройи ҳайкаллари мисол бўла олади. Ҳайкаллар орқали шоҳ шон-шуҳратини, давлат куч-қудратини, душман устидан ғалабани ва муруватни ҳамда халқнинг диний эътиқодига тегишли илоҳлар сиймосини ифодалашган. Г.А.Пугаченкова: “Холчаён саройи ҳайкалтарошлиги мағзида таъсирчан реализм ётади, у Кушон уйининг Осиё тарихида саҳнага чиққан, яъни машҳур вакилларининг характеристини ва аниқ сиймоларини ифодалайди”, -деб ёзади. И.В.Вошинина Холчаён ҳайкалларида ўша давр одамлари портрети реалистик тасвирланган, деб фикр билдиради. Иккала муаллифнинг билдирган фикрлари бир-бирига зид эмас, аксинча бир-бирини тўлдиради. Чунки ўша давр одамлари портретини реал ифодалай олган ҳайкалтарош конкрет – аниқ шахслар ҳайкалинин ишлашига шубҳа қилиш ноўрин, албатта.

⁴⁶ Пугаченкова Г. А. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. – Т.: Фан, 1966. – С. 125.

Барельеф – ярим бўртиб чиқкан ҳолда ишланган ҳайкаллар, Холчаён саройи мавқеини, унинг функциясини, шохлар сулоласини ва уларнинг шоншуҳратини билдиради.

Холчаён кўп фигурали ҳайкаллари таркибига – эркак ва аёл образлари киради. Улар бир-бирин асло такрорламайди, ҳар бир ҳайкалтарошлиқ намунаси индивидуал характерга эга, аммо уларнинг стили деярли бир хил ва мавзу жиҳатдан улар дионистик характерга эга бўлган ҳайкаллар циклига киради. Мазкур эркак ва аёлларнинг бюстлари барельеф тарзида ишланган. Елкага томон ярми рельеф бош қисми учга тўрт ўлчам ёки тўлиқ ҳажмда яратилган. Ҳайкалларнинг юзлари оқ грунт устидан киновар-қизил ранг, кўзлари эса табиий бўёқлардан олинган қора рангда ишланган.

Персонажлар орасида сатирлар, мусиқачилар, ҳалқ орасидан чиқкан қандайдир ёшларнинг қиёфалари мавжуд.

Холчаён саройи меъмоилигида бир қарашдаёқ ҳажмий-маконий композициянинг яхлитлиги яққол намоён бўлади. Пахса деворларнинг қалинлиги 1,5-3,0 метрдан ошади.

Бош меҳмонхонага учта кириш эшигидан кирилади. Бош залнинг декоратив ва меъморий безаклари бой. Уч девор (айвонни бўлувчи шарқий девордан ташқари) нинг баландлиги 3 метрдан бўлиб, оқ ганч билан сувалган. Мазкур ўлчам қабуллар залиниң ўлчамидан баландроқ бўлган. Икки метрлик баландликда зофор тасвирлар ғамда монументал композициялардан иборат ҳайкалтарошлиқ намуналари ўрин олган. Мазкур композициядаги фигуralар ўлчами 1,4-1,5 м баландликни ташкил этган. Энг юқорида ҳайкалтарошлиқ намуналаридан иборат фриз жойлашган. Залга параллел қаторда Жанубий-ғарбий уй жойлашган. Улар бир-бирилан унчалик ҳам узоқ бўлмаган масофада жойлашган.⁴⁷

Бошқа бир залнинг шарқий деворидан рангтасвир намуналари ҳам топилган. Тўқ рангли қизил фонда гуллар, гулбарглар ва барглар ишланган.

⁴⁷ Пугаченкова Г. А. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. – Т.: Фан, 1966. – С. 140.

Ойна орасидаги деворга аёл ва эркак тасвири ишланган. Бу рангтасвирида ишланган фриз бўлиши мумкин.

Залнинг умумий баландлиги айвоннинг баландлигидан 1,20 метрга баланд. Залнинг юқори қисми фигурали намуналар билан безатилган.

Холчаён саройи ўзига хос тарзда қурилган бўлиб – унинг аналоги йўқ ҳисобланади. Оригинал тарзда лойиҳаланган саройда маҳаллий анаъаналар таъсирини ҳам сезиш мумкин. Холчаён саройи композицияси бош зал ўзининг узунлиги билан ажралиб туради. Шу даврга оид парфияликлар меъморлигига хос саройларнинг бош зали квадрат асосга эга эканлини билан аҳамиятлидир. Хоразм саройларида эса асос тўғри тўртбурчак шаклни ташкил қиласиди.

Холчаён саройи архитектурасининг ўзига хослиги шундан иборатки, ҳайкалтарошлиқ намуналари мазкур сарой маҳобатини ва кўркамлигини оширган ва унга салобат баҳш этган.

II боб бўйича хulosा

Хulosа қилиб шуни айтиш жоизки, Холчаён саройи Бақтрия маданиятининг ўзига хос намунаси ҳисобланади. Холчаён саройи меъморлиги ва ҳайкалтарошлиқ намуналарида юонон санъати таъсиридан кўра кўпроқ маҳаллий анъаналар устунлик қилишини кўриш мумкин. Бу айниқса, ҳайкалтарошлиқ санъати намуналарида яққол намоён бўлган.

Холчаён ҳайкаллари ўзининг маҳаллий этник қиёфаларни гавдалантиргани билан катта аҳамиятга эга. Ҳайкалтарошлиқ намуналари индивидуал хусусиятга эга бўлган. Аммо уларда ўзига хос яхлит услубнинг намоён бўлиши қузатилади.

Холчён саройида ҳайкалтарошлиқ санъати диний эмас, балки дунёвий аҳамиятга эга. Асосан хукмдор сулолани мадҳ этиш мавзуси етакчилик қиласиди. Шу сабабдан ҳам Холчаён саройи деворий безаклари саналган барельеф намуналарида Герай сулоласининг вакиллари, унинг шоҳ, малика

ва шахзодалари, жанг саҳналари тасвирланган. Сулола енгилмаслигига алоҳида урғу берилган.

Ҳайкалтарошлиқ санъати намуналари асосан сарой деворларини безашга ҳамда ҳукмдор сулолани улуғлашга хизмат қилган. Холчаён саройи бадиий санъати Бақтрияниң антик санъатида тасвир ҳайкалтарошлиқ етакчилик қилган.

Ҳайкалларнинг хомашёсини лой ташкил этган. Холчаён ҳайкаллари турли рангларга бўялганлиги билан алоҳида ажралиб турди. Бунда қадимги ҳайкалтарошлар асосан табиий бўёқлардан фойдаланганлар. Ҳайкалларнинг соч ва қўзлари қора рангда бўлиб, асос қисми эса қизил рангга бўялган.

Холчаён саройида жанг саҳналари ҳам кўплиги сабабли от билан боғлик мотивлар кўплаб учрайди. Жангчиларнинг аксарияти отлиқ қиёфада ишланган. Топилган барельеф намуналардан айтиш мумкинки, Холчаён ҳукмдор сулоланинг бошқарувчига алоқадор шахсга тегишли. Афтидан, бу шахзода саройи бўлса керак. Чунки сарой безагида қўлланилган ҳайкаллар бунга яққол мисол бўла олади.

III боб. Холчаён саройи реконструкциялари таҳлили

3.1. Г.А.Пугаченкованинг реконструкциялари таҳлили

Холчаён ҳайкалтарошлиги туркумида зофор тасвирлар сарой деворида кўплаб учрайди. Биз реконструкция қилаётган жанги ҳайкалининг асосида от образи бўлгани учун Г.А.Пугаченкованинг мазкур ҳайкал реконструкцияси устида олиб борган илмий изланишларига тўхталиб ўтишимиз лозим.

Сарой залининг жанубий қисмидаги тасвир от фигурасига тегишли эканлигини кўрсатади. Бу ердан учта от фигураси топилган. Жанубий деворда жойлашган отларнинг ҳолатидан шуни айтиш мумкинки, уларнинг ярми ғарбий деворда ҳам мавжуд бўлган. Улар камида олтита ёки еттига

бўлган. Улар гўё учаётган қиёфада тасвирланган. Отлардан бири ярим релеф кўринишида ишланган (отнинг боши сақланмаган – балки у учга тўрт ҳажмли бўлгандир). Отларнинг қолганларини танаси девор билан бир хил ишланиб, бош қисми тўлиқ ҳажмда, танаси – учга тўрт ўлчамда бўлиб, елка қисмидан бошланиб оёқлар барельеф шаклда тугатилган. Бу қисми деярли сақланиб қолмаган.

Отлар оқ, қора ва қизил рангларга бўялган. Ўйиш ишлари юқори маҳорат билан бажарилган. Отларнинг ёли уларнинг елкасидан қилиб кесилган, пешонасида кокиллар туширилган. Аравага қўшилишига жуда ҳам мос от. Қора от эгарсиз тасвирланган.

Холчаён саройида ишланган отларнинг бирортасини аналоги қадимги дунёнинг ёдгорликларидан топилган санъат асарлари орасида учрамайди.

Холчаёндан топилган ҳайкалларнинг эгар-жабдуғи ўзига хос бўлиб, отлиққа енгиллик ва қулайлик яратишга қаратилганлиги дикқатга сазовор. Холчаён отлиқларининг таҳлили шуни кўрсатадики, енгил кавалерия отлари эканлиги яққол намоён бўлади. Бу каби отлардан ташқари “герай уруғи” га мансуб отлиқларнинг ҳам ҳайкаллари топилгани дикқатга сазовор.

Холчаён отларини таҳлил қиласр эканмиз, улар енгил қуролланган кавалерлар эканлигини кўрсак бўлади. Улар билан бирга герай уруғига мансуб кишилар тасвирланган. Улар кўтарган қуроллар ва кийим-кечакларидан биз герай уруғига мансуб эканликларини англаймиз. Герай уруғи тасвири туширилган кўплаб тангаларда айнан мана шундай кийим-бошли кишилар қиёфаси тасвирланган. Айнан учинчи отлиқ ҳайкали уст-боши герай уруғига мансубликни англатади. Ёпишиб турувчи камарли кўйлақ, безакли енгларга эга, безаклар билан ишлов берилган иштон тўпиққа тушиб, юмшоқ оёқ кийим кийилган. Бир қўли билан от тизгини ушлаб отни елдириб кетаётган чавандоз образида тасвирланган. Бу кўринишдаги тўрт отлиқлар залнинг жанубий қисмida ҳам топилган. Ҳайкалларнинг иккитасини бош икки қисмга бўлинган ва юз кучли парчаланишга учраган.

Қолган иккитаси яхши ҳолатда. Отлиқларнинг юзидан энергия эркак кучи сезилади⁴⁸.

Аммо залнинг жанубий қисмидаги ҳайкал композициясида отлиқлар ва пойгачи отлар бошқа кўринишда тасвиранган. Отлар алоҳида кўринишга эга. Унинг боши ва танасининг қисми зирҳли ёпинчиқ билан қопланган. Бу кўриниш лой ёрдамида ҳосил қилинган ҳалқалар билан ифодаланган. Тумшук қисми, бўйни ҳам шу тарзда алоҳида лойдан ясалган. Деталлар лойдан ясалган. Чизилган қисмлар эса қора ва қизил рангларда бўялган.

Яна бир отлик ҳайкали бу оғир қуролланган отлиқ бўлиб, отнинг устига рицарларга хос оғир зирҳ эмас балки теридан ишланган эгилувчан ёпинчиқ осилган. Балки унинг икки энига қилич ва қалқон осишга мўлжаллангандир. Совутли отлиқлар тасвири асосан залнинг шимолий қисмida учрайди. Залнинг жанубий қисмida эса барельеф тасвиirlарни учратиш мумкин.

Холчаёндан топилган отлиқларни тасвири боши қисмida яна бири бўлиб, унчалик катта бўлмаган ўйиқларга эга бақувват шлемда, тўғри тўртбурчак пластикага эга рельефли тарзда тасвиранган олик бўлиб, устига кафтан ташланган. Шлем ва совут металл ва теридан ишланган.

Холчаённинг шлемли аскарлари ташқи қиёфаси фавқулодда қизиқарлилиги билан диққатга сазовор, уларнинг юз қисми чуқур ифодавий ва ҳиссиётли ҳамда бетакрор. Бу ҳайкаллар дастлаб деворда унчалик катта бўлмаган бурилишдаги ҳолатда ишланган, бироз силжиш ва асиметрик қиёфада тасвиранган. Улардан бири кенг юзли, ўсиқ-юлуқ соқолли ва ингичка осилиб турувчи мўйловли, бўртиб чиқкан кўзли қилиб тасвиранган. Иккинчи отлик эса салобатли ташқи кўринишга эга, тўғри юзли қуюқ соқолли ва ўсиқ мўйловли ташқи кўринишга эга. Бу қаҳрамон қўзларида бироз ғамгинликни кўриш мумкин. Бу образ форсларнинг “Александр сакрофаги” деб аталадиган тарихий топилмада учрайдиган образларни

⁴⁸ Пугаченкова Г. А. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. – Т.: Фан, 1966. – С. 209.

эслатади. Образ ўз кайфияти билан Пергамдаги “Ўлаётган форслар” асарини эсалатади. Бу фақат образ жиҳатидан эмас, балки стил ва таъсирчанлик жиҳатидан ҳам ўхшаш. Бу образнинг драматик тузилиши Пергам ва Делос ҳайкалларига, Ниссадан топилган ритонларнинг релефли бошлари Холчаён ҳайкалларида ҳам тўғридан-тўғри такрорланган. Биринчи жангини илоҳийлаштиришга уриниш кўзга ташланади.

Холчаён жангчисининг шлеми ниҳоятда оригинал. Бу типдаги шлем на бирорта археологик қазишмалар жараёнида учрамаган, на бир ёдгорликлардаги тасвирий санъат асарларида кўзга ташланган. Бир неча фарқли томонлари бўлишига қарамасдан Британия музейида сакланаётган Парфиядан топилган горельеф плитада тасвирланган отлик шлеми бу шлемга бир мунча яқинлиги билан диққатга сазовор. Шлем Кушон подшоҳи Васудеваникига ҳам ўхшаш, фақатгина ундан совутсимон ёпинчиғи билан фарқ қиласди. Холчаён аскарининг зирҳли бош кийими нумизматик аналогга эга. Ҳинд-парфиялик шоҳ Вононага тегишли тангаларда (таксминан эрамиздан аввалги 105 йил) ва ҳинд-сак хукмдори Аза I (таксминан эрамиздан аввалги 90-40 йиллар) ва Аза II (таксминан эрамиздан аввалги 15 йил – эрамизнинг 20 йили) га тегишли тангаларнинг реверс қисмида отлик ҳукмдор совут ва бош кийимда турли хил тарзда тасвирланган⁴⁹.

Холчаён отлиғига ўхшаш совутда тасвирланган қиёфалар яна Васудева I (эрамиздан аввалги II аср охири) тангаларида ҳам учрайди. Бу типдаги ҳимоя кийими бақтриялик кушонлар орасида кенг тарқалган.

Холчаён саройидан топилган ҳайкаллар туркумига қараб отларнинг устига тўшалган зирҳли ёпинчиқ ва отликларнинг ҳарбий кўриниши кушон-бақтриялик жангчилар парфиялик камончилар ва оғир қуролли аскарлар каби ҳаракат қилганликларини қўриш мумкин.

⁴⁹ Пугаченкова Г. А. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. – Т.: Фан, 1966. – С. 210.

Шу ўринда ўринли бир савол туғилади, холчаёнлик аскарларнинг қурол-яроғлари кўринишига қараб улар бақтрия-кушонлик жангчилар бўлганми ёки сак ёки парфиялик жангчиларми?

Саклар бу ҳудудни эрамиздан аввалги II асрда эгаллаганлигини, аммо Холчаён саройидан топилган реал ҳаётдан олиб тасвирланган ҳайкалтарошлиқ намуналари эрамиздан аввалги I асрга тегишли эканлигини инобатга олсак, саклар ҳақидаги тахмин ўз кучини йўқотади.

Эрамиздан аввалги I аср – Холчаён саройи қурилган вақтда юеджи ерларига эгалик қилувчилар Панджоб, Қандаҳорд ва Сейистонда жойлашган ҳинд-парфия шоҳлари Кадфиз I ва II юришларига қадар улар яхши қўшни бўлган. Холчаён ҳайкалтарошлигидаги отлиқлар Парфия жангчиларини эслатади, бу айниқса, ёпинчиқ, шлемларда яққол намоён бўлади. Холчаён саройининг марказий кириш эшигига тасвирланган сариқ сочли ўзига хос бўлган қиёфада бўлган отлиқ кўринишида сезилади. Озгин юзи тўғри шаклга эга, оқсуякларга хос қиёфа мавжуд, соchlарга аниқ шакл берилган, улар қулоқ бўйлаб кесилган. Жингалак мўйлаблари лаб устида жойлашган, тўлқинсимон соқолқўйиш кенг тарқалган. Бу каби соч турмаги Аршакидлар сулоласи вакиллари учун хос. Холчаёндаги ҳайкал боши Парфия шахзодаси эканлигидан далолат. Бу портрет Фраат IV (эрамиздан олдинги 38/37 – 3/2 йиллар) эслатади, фақатгина унинг тожи уч қаторли эмас, бир қаторли қилиб ишланган. Холчаёндан топилган бошқа ҳарбийларнинг ҳайкаллари шлемлари, соқол ва мўйловлари умуман бошқача. Этник типга мансуб жангчиларнинг шлем ва турмаклари парфиялик шахзода ва герай уруғига мансуб кушонларнидан кескин фарқ қиласди. Бу эса эрамиздан аввалги I асрда Кушонларнинг таркибиغا юэжди гуруҳи вакиллари ва бошқап этник гуруҳлар мансуб бўлганлигини истисно қила олмайди. Бу вақтда Бақтрия шимолида юқори даражада ҳарбий санъати ривожланган халқ яшарди. Бу анъаналар бақтрияликларнинг Аҳамонийлар сулоласи таркибидаги форс армиясмида форслар ва мидияликлардан сўнг учинчи ўринни эгаллаганидан

дарак беради. Холчаён саройидан топилган зирхланган совут кийган жангчилар айнан қуролланган бақтрияликлардир.

Хайвон тасвиридан иборат ҳайкалтарошлиқ композиялари маълум бир тартибли муносабатни талаб қиласди, бундан фақат саройнинг жанубий деворидаги тасвиirlар мустасно. Бу ҳайкаллар илк кушон даврига оид ҳарбийларнинг от устида тасвиirlанган ҳайкаллари бўлиб, улар енгил ўқ-ёй билан қуролланган герай уруғига мансуб кушонларнинг аждодлари бўлган ва улар анаъанавий Осиё ҳалқларига хос бўлган оғир қурол-аслаҳалар билан қуролланган бақтрияликларни енгган.

Ҳайкалтарошлиқ фрагментлари орасида жанубий-ғарбий залдаги оригинал ёлғиз бош қисми сақланган ҳайкал эътиборни тортади. Бош қисми ярим рельеф кўринишида ишланган.

Ўрта Осиё ҳудуддан топилган ҳайкаллар иконографияси шуни кўрсатадики, уларнинг деталлари ва этник қиёфаси маҳаллий ҳалқка хос бўлиб, стиль жиҳатидан эллин ҳайкалтарошлиги намуналарини эслатади: бу ҳайкаллардаги ҳаракатлар чизиқлар ёрдамида ифодаланган, майин хилпираш элементлари, тана шаклини тузилиши, баъзан фигуralарнинг ҳолати классик услубда тасвиirlанади. Ўрта Осиё ҳайкалларида маҳобатли ҳайкалларнинг кичрайтирилган нусхалари учрайди. Маҳаллий ҳайкалтарошлар масштаб жиҳатидан кичрайтиришларга қўл урганлар. Терракота ҳайкаллар думалоқ ҳажмда бажарилган, улар деворга ўйиш йўли билан ҳамда ҳайкалларни қайта ишламаган ҳолатда бажарилган. Асосан фронтал шаклда ясалган.

Коропластика намуналари модели монументал жиҳатдан оригинал бўлиб, деворий ёки токчаларга жойлашган ҳайкаллар ҳисобланади. Ўрта Осиё ҳайкалтарошлиги ёдгорликлари қуидагича таассурот беради – масалан Нисода топилган тупроқдан ясалган ҳайкал натурал ўлчамда бўлган, Далварзинтепадаги Бақтрия худоларини эслатувчи образда ишланган.⁵⁰

⁵⁰Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. –М.: Искусство, 1982. – С. 48.

Бу худуддан кўпроқ портрет ҳайкаллар топилган, Холчаён ҳайкаллари ўзининг бошқача услубда ишланганлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Холчаёндан топилган отлик камончи ҳайкали Г.А.Пугаченкова томонидан реконструкция қилинган. Ҳайкалнинг бизгача бош қисми, камон ипини тортаётган қўли, камон учини ушлаган иккинчи қўлидан озгина фрагмент етиб келган. Жангчи танасининг юқори қисми ҳам яхши сақланган. У ўтирган отнинг бош ва бўйин қисми олдинги оёқ қисми ва туёғи ҳамда орқа оёғидан бир неча фрагментларгина сақланиб қолган. Г.А.Пугаченкова отлиқнинг сақланиб қолган қисмларининг тузилишидан унинг тўлиқ ҳолатини тахминий тарзда тиклаган. Олима реконструкциясига кўра от олдинги икки оёқларини орқа оёқларига тиранган ҳолда олдинга кўтарган қиёфада тиклаган. От устида енгил ўтирган камончи йигитнинг бир оёғи кўриниб турибди. Камон тортишга шайланган қиёфада камон кўриниши тасвирланмаган.

Сақланиб қолган қисмларни бўялганини кўришимиз мумкин. Бундан келиб чиқадики, ҳайкал ранг ёрдамида бўялган.

Отлик ҳайкалнинг юз тузилишидан унинг герай уруғига мансублигини англаш қийин эмас. Тасма ёрдамида орқага йиғилган қуюқ сочдар, лаб устидаги мўйлов ва тўлқинсимон соқол, кўзлари ҳамда юз шакли герай уруғига мансублигидан далолат беради. Отлик профил тарзда тасвирланган.

Холчаёндан топилган отларнинг аксарият қиёфаси олиқ камончи ҳайкалидаги от қиёфасини эслатади. Қотма отларнинг чўзиқ қиёфаси, кичкина қулоқлари калта қилиб вертикал тарзда қирқилган ёллари чиройли бўйни алоҳида ажралиб туради. Отларнинг зоти Ўрта Осиё отларига мансублигини кўриш мумкин. Улар маҳаллий қорабайир зотига мансуб отларга ўхшайди, баъзилар тоғда юриш учун мўлжалланган отларни эслатади.

Мазкур зотдаги отлар камончиларга турли маневрдаги ҳаракатларни қилиш учун қулайлик ва енгиллик яратган. Бу каби отлардан асосан енгил

куролланган отлиқлар фойдаланишган. Уларда тезкор ҳаракатларни амалга ошириш имконияти катта бўлган.

Холчаёндан топилган отларнинг абзали турли-туманлиги билан киши эътиборини тортади. Баъзи отлар зирҳли ёпинчиқлар билан куроллантирилган. Бу ўз навбатида оғир курол-аслаҳага эга бўлган жангчига ёки ҳукмдорга тегишли бўлган от эканлигини англатади.

Отлик камончи ҳайкалидаги отда зирҳланган ёпинчиқлар кўзга ташланмаслиги ҳамда от устидаги жангчининг сақланиб қолган қўлининг ҳолати бизга уни камончи бўлган деган тахминга боришимиизга ёрдам беради.

Г.А.Пугаченкованинг реконструкциялари таҳлили Холчаён ҳайкалтарошлигини чуқур ўрганилган ҳолда қайта тиклаш ишлари олиб борилганидан дарак беради. Отлик камончи образини қайта тиклашда Холчаён саройидан топилган бошқа отлиқлар ва отлар қиёфаси чуқур ўрганилган ва таҳлил қилинган. Натижада ҳайкалнинг етишмаган қисмлари мувафаққиятли тарзда қайта тикланган.

3.2. Холчаёндаги “Отлик камончи” таҳлили ва реконструкцияси

Холчаён саройидан топилган “Отлик камончи” ҳайкали таҳлилига тўхталиб ўтар эканмиз, аввало, қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратиш лозим:

1. Ҳайкал тўлиқ сақланиб қолмаган, аммо ундан қолган қисмлар орқали отлик камончи образини тўлиқ тиклаш имконияти мавжудлигига.
2. Ҳайкал деталларини тўлиқ тиклаш учун бошқа Холчаёндан топилган ҳайкалларни ҳамда шу даврга мансуб ҳайкалтарошлик намуналарини чуқур тадқиқ ва таҳлил қилиш лозим.
3. Ҳайкалда зофор тасвир яъни от образи ҳам мавжуд бўлганлиги сабабли от образи реконструкцияси ҳам алоҳида тадқиқни талаб этади.
4. Ҳайкални чизмада ва ашёда тиклашнинг ўзига хос жиҳатларига эътибор бериш керак.

“Отлик камончи” ҳайкали таҳлилидан шуни айтиш мумкинки, бу камончи енгил қуролланган гурух таркибиға кирган. Үмуман, Ўрта Осиёда бу даврда қуроллар ва отларнинг абзаллариға қараб енгил ва оғир қуролланган аскар отрядлари ажратилған.

Археологик қазишиналарнинг гувоҳлик беришича, отларнинг бу каби алоҳида тури этник-қабилавий анъаналар билан боғлиқ ҳисобланади. Герайлар күшонларнинг авлодлари ҳисобланади, шу сабабдан улар армияга доир анъаналарни шакллантиришда ўз аждодлари меросига мурожаат қилишган.

От устида тасвирланган отлиқлар кўплаб қадимий топилмаларда топилған. Жумладан, Оссурия, Бобил ёдгорликларида, Аҳамонийларнинг Персополдаги саройидан топилған рельеф намуналарида арманлар, сурияликлар, хоразмликлар от устида тасвирланганлар, бундан ташқари кўплаб Юнонистон ва Римдан топилған намуналарда от устида тасвирланган жангчилар образини кўплаб учратиш мумкин.

“Отлик камончи” ҳайкали реконструкцияси жараёни дастлаб бу даврга оид бўлган ҳайкалтарошлиқ намуналарини илмий жиҳатдан чуқур ўрганишни талаб қиласди. Биринчи навбатда Холчаёндан топилған барельеф намуналари мазмунан ва шаклан таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. “Отлик камончи” барельеф намунасининг юз қисми сақланиб қолингани бизга бошқа ҳайкалтарошлиқ намуналариға солиштирган тарзда, камончининг юз қиёфаси герай уругига мансублигини ангалатади.

Ҳайкалнинг деярли тўлиқ сақланиб қолган қўл қисмининг ҳаракатидан биз отлиқ аскар камончи бўлганлигини тахмин қилишимиз мумкин. Аммо бизнинг қунимизгача камон сақланиб қолмаган. Аммо қадимги ҳайкалтарош отлиқ аскарни камон ўқини шахт билан тортиб қўйиб юборишга шайланиб турган ҳолатини тасвирлашга ҳаракат қилганлигини кўришимиз мумкин.

Отлиқ аскарнинг кийим-кечаклари бизгача сақланиб қолмагани бизни бу даврга оид ҳарбий аскарлар кийим-бошларини чуқур ўрганиш

лозимлигини кўрсатади. Камончи отлик аскар эканлигини ҳисобга олсак, отнинг бизгача етиб келмаган қисмларини ва от абзалларини реконструкция қилиш ҳам муҳим аҳамият касб этадиган масала сифатида намоён бўлади.

Отдан бизгача фақат унинг бош қисми ва бир олдинги оёғи ва бир орқа оёғига тегишли бўлган фрагментлар етиб келган. Шунинг учун ҳам отнинг ҳолатини тахминий тарзда тиклашга мажбур бўламиз. Бу ўз навбатида бу ҳайкал мансуб бўлган даврга оид зофор тасвиirlарни чукур таҳлил ва тадқиқ қилишни тақозо этади. Холчаёндан топилган отларнинг тасвирини икки турга бўлиш мумкин. Биринчisi оғир зирҳли ёпинчиқлар ёпилган отлар тасвири, иккинчisi бундай ёпинчиқларсиз тасвиirlанган отлар. Улар асосан енгил қуролланган аскарлар учун хизмат қилган. “Отлик камончи” барельеф намунасида ҳам ишланган аскар камончилигини ҳисобга олсак, от устида оғир зирҳли ёпинчиқлар бўлмаган деб тахмин қилишимиз мумкин. Холчаёндан топилган бошқа отларнинг ҳайкаллари нисбатан тўлиқ сақланиб қолган вариантда учраши, бизга кўпроқ камончи отини тиклаш имкониятини яратади.

“Отлик камончи” барельеф намунасини тиклаш чизматасвирда ва ашёда тиклаш босқичларини ўз ичига олади.

Чизматасвирда реконструкция қилинган ҳолатига кўра отлик камончи образи Холчаёндан топилган бошқа ҳайкалтарошлиқ намуналарига қиёсий ўрганилган тарзда қайта тикланди. Шамолдай шиддат билан елиб кетаётган от устида камон тортиб мўлжалга олаётган отлик аскарнинг бир онлик ҳолатини очиб бериш мақсад қилинган. Зеро, қадимги ҳайкалтарош ҳам айнан шу ҳолатни гавдалантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган бўлса ажаб эмас.

Холчаёндаги барельеф ҳайкалтарошлиқ намуналари бақтрия-юэджиларнинг ҳарбий иши тарихини чукур ўрганишни талаб этади. Юэджилар – ярим кўчманчи халқ бўлган, улар жанубдан Сирдарё орқали ўтрок маданий аҳоли яшайдиган ҳудудга кириб келишган. Уларнинг ҳарбий қисмлари енгил қуролланган отлик отрядлардан иборат бўлган. Отлик

аскарларнинг ҳарбий қуроллари таркибиға қилич ва ёй кирган. Бу ҳақида Дионис Перигет шундай сўзларни айтган: “уларнинг ўқлари шамолдан ҳам тез учади ва бирортаси ҳам хато кетмайди”. Кўчманчилар ва маҳаллий халқнинг ҳарбий санъати қўшилиши натижасида кучли ҳарбий тажриба шаклланган.

Холчаёндан топилган “Отлик камончи” ҳайкалида ҳам бу ҳолат яққол сезилади. Қадимги ҳайкалтарош тажрибали, моҳир камончининг маҳортини очишни олдига ўз мақсад қилиб кўйган. Бу ҳайкалнинг динамикасида яққол кўзга ташаланади.

Антик Ўрта Осиёда (асосан Парфия ва Бақтриядаги) ҳарбий контингент оғир ва енгил қуролланган жангчилардан тузилган. Жанг тактикаси енгил қуролланган жангчилар олд қаторда сўнгра оғир қуролланган жангчилар орқа қаторларда туриб жанг қилиш санъатидан иборат бўлган.

Бу асосий таркиб илк кушон ҳарбий тузилмалари Холчаёнсаройининг жанубий деворида зофор тасвиirlар билан қўлланилган. Ҳайкалтарошлиқ намуналарида Герай уруғига мансуб камончилар ва бақтриялик жангчилар қиёфалари тасвиirlанган.

Бутун саҳна шиддат билан ҳаракатланаётган ҳолда кучли динамикага эга тарзда тизиб чиқилган. Ҳаракатни отларнинг ҳолатидан ҳам англаш қийин эмас. Отлар кучли ҳаракат ҳолатида – кўзлари катталашган, оғизлари очик, бўйинлари орқага ташланган, мускуллар таранг ҳолатда. Гарбий ҳудудгача чўзилган ҳайвон тасвиirlари 4,5 метр узунликда жойлашган, у ерда тўрт от жойлаштирилган. Отликлар ҳайкалларидан бири бошқасига қараганда каттароқ қилиб ишланганлиги билан аҳамиятли. Қадимги ҳайкалтарош шу орқали биринчи ва иккинчи планни кўрсатиб беришга ҳаракат қилган.

Отликлар фигуralаридан уларнинг танаси, қўл ва оёқлари, ҳаракатлари тасвиirlанган баъзи фрагментлар етиб келган. Юмалоқ бошлари учга тўрт қилиб ишланган, тана қисми томошабинга қаратилган, оёқлари от

устида мустаҳкам ўтирибди. Герай уруғига мансуб отлиқлардан бири камонни шаҳд билан тортмоқда, бошқа қўли билан ўқни ушлаб турибди.

Отлиқларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларига қарамай девордаги ҳайкалтарошлиқ намунаси бутун бир отряд отлиқлар ҳаракат қилиб кетаётгандек таассурот уйғотади. Бу каби таассурот уйғотиш учун фриз композицияси чизиқли кўринишда жойлаштирилган. Бир девордан иккинчи деворга ўтган тарзда залнинг жанубий-шарқий бурчагигача чўзилган. Бу эса отлиқларнинг ҳаракатини жонлидек кўрсатиб бера олган, ҳудди панфама шаклида ҳаракатланаётган қиёфа касб этишига сабабчи бўлган.

Саҳнадаги отлиқлар кийимлари, соч турмаклари, соқол ва мўйлаблари шакли икки турли этник гурухга мансуб кишилар тасвиrlанғанидан далолат беради. Этник гурухларнинг иконографик образлари отлиқларда ўзига хос индивидуал кўринишга эга. Тўрт отлиқнинг юзи яхши сақланиб қолган. Герай уруғи вакилларининг юзидан уларни ёшини тахмин қилиш мумкин. Улар ёш авлод вакиллари эмас, улар ўрта ёшли жангчилар. Уларнинг юзида мускулларнинг кескин ҳаракатини кўрмаймиз. Бундан улар қўрқмас ботир жангчилар эканлиги англашилади. Ҳайкалтарошлиқ намуналарида жангчиларнинг ички дунёси очиб беришга ҳаракат қилинган. Камон ўқи тутган қўллари ва юз ифодалари узоқни мўлжалга олганликларидан далолатдир.

Холчаёндан топилган мазкур тўрт отлиқ суворий барельефини чуқур ўрганган тарзда “Отлиқ камончи” ҳайкалини реконструкция қилишга ҳаракат қилдик. Мазкур ҳайкалтарошлиқ намуналарини сақланиб қолган қисмларини чуқур ўрганиш асносида “Отлиқ камончи” барельефини тўлиқ тиклаш имконияти мавжуд. Чунки тўрт отлиқ аскар ҳайкалларида сақланиб қолган қисмлар “Отлиқ камончи” ҳайкалидаги етишмаган қисмларга тўғри келиши мумкин. Ушбу ҳайкалтарошлиқ намуналари бир-бирига давр, шакл ва мазмун жиҳатдан яқинлиги реконструкция жараёнига бир мунча енгиллик туғдиради.

“Отлик камончи” барельеф намунасини чизмада ва ашёда реконструкция қилиш кўзда тутилган. Чизмада реконструкция қилиш жараёнида барельеф намунасининг қуидаги қисмлари тикланади:

1. От;
2. Суворий;
3. Кийим-кечак;
4. Ҳарбий қурол ва аслаҳалар;
5. Соч турмаклари;
6. От абзал ва анжомлари.

Илмий тадқиқот ишининг амалий қисмида қуидаги ишлар амалга оширилди:

- диссертация ишининг амалий қисмини лойиҳалаш 80x80 ўлчамдаги 6 та ишда бажарилган ҳамда ишнинг ашёда ишлаш қисми 80x80 1та планшетда бажарилган;
- биринчи планшет (160x80) марказида фиксация бўлиб, унда Холчаён саройидан “Отлик камончи” барельефининг топилган қисмлари (отнинг бошидан бўйнигача, тиззасиниг бир бўлаги, олд оёғи ва орқа оёғининг пастки қисмлари ҳамда овчининг бош қисми, гавдаси, ўнг ва чап қўлининг бармоқлари) тасвирланган. Планшетнинг ўнг тарафида барельефнинг олдидан кўриниши ва чап тарафида орқадан кўриниши берилган. Ранглардан оч ва тўқ жигарранг, қизил, кўк ранглар ишлатилган.
- учинчи планшет(80x80) аналогия ҳисобланади. Унда камарнинг олд қисми берилган. Унда отлик камончиларнинг жангавор ҳолати акс эттирилган. Аналогия сифатида жангчиларнинг ҳолати, отликларнинг қурол-аслаҳалари олинган;
- тўртинчи планшет(160x80) реставрация бўлиб, унда “Отлик камончи” барельефининг қолган қисмлари топилган. Унда ишнинг олд ва орқа томондан кўриниши берилган;
- олтинчи планшет(80x80) ҳайкалнинг эрганометрик кўриниши ҳисобланади.

— еттинчи планшет ашёда ишлаш бўлиб, унда реставрация қисми ашёда ишланган. Аввал ҳайкалтарошлиқ лойидан барельеф ишланди ва қолипи олинди. Гипс ва қизил лойдан қоришма тайёрланиб қолипга солинди, тайёр бўлган моделга ранг берилди.

3.3. Холчаён интеръерида барельефли ҳайкалларнинг эргономик ечими

Холчаён саройидаги интеръер барельефли ҳайкалларнинг эргономик ечими таҳлилидан шуни кўриш мумкинки, хона билан ҳажмли тасвирлар орасидаги мутаносибликка ҳам катта эътибор берилганлигини гувоҳи бўламиз. Интеръерларда аксарият ҳолларда маҳсус бўлинма ичига олинган. Бўлинма ҳайкалларни девор мағзида жойлаштиришда ва унинг интеръерда обида девори билан композиция жиҳатидан боғланишга катта таъсир кўрсатган. Иккинчидан, ҳайкалнинг, бўлинма қоронғи заминида (фон) яққол кўринишини таъминлаган. Шунингдек, интеръер яхлитлигига путур етказмаган ва хона юзасининг баҳаво бўлишига ижобий таъсир кўрсатган.

Ҳажмли тасвирлар интеръернинг баланд пастлигига қараб ўрнатилган. Холчаёндаги барельефлар деворнинг юқори қисмида, яъни одам бўйи баланддигидан юқорида уфқ чизиги йўналишидаги қаторда ўрнатилган. Ҳайкаллар бўлинмаларда бўлмаслиги ҳам мумкин. Жумладан, Будда ибодатхоналарида катта Будда ўрнатиш одати бўлган. Уларда катта хона тўрида маҳсус пойсупада Будда ҳайкали ўрнатилган. Пойсупа 0,5 метрдан 1 метр баландликкача бўлиши мумкин. Бундай ҳайкаллар учун ишланган пойсупаларнинг марказий ўқлари уч ёки тўрт томонда зиналар ишланган. Уларнинг ўзи ҳам шоҳсупага ўхшайди. Хона тантанаворлигига, ғайритабиий таассурот қолдиришга замин яратади. Натижада Будда ҳайкали ўз пойсупаси билан хона композициясида ҳукмронликни (доминант) бажаради. Яъни хона интеръери Будда композиция жиҳатдан бўйсунгандек туюлади.

Ҳайкаллар ҳажми майдароқ бўлган тақдирда, улар девор бўйлаб йўналган супаларда ўрнатилган.

Юқорида келтирилган даллилар обидаларда қўлланилган бадиий тасвиirlарнинг хона ички кўриниши билан композиция жиҳатидан боғланганлигини кўrsатади. Улар девор юзасига пропорция жиҳатидан пухта жойлаштирилган. Девор баландлиги ва узунлиги инобатга олиниб, бўлинмаларга тақсимланиши, тасвиirlарнинг яхлит кўринишига ва хона композициясининг бой бўлишига замин яратган. Деворлардаги тасвиirlар узлуксиз боғланиши хона композициясининг яхлит кўринишини таъминлаган.

Хона ўrtасида ёки тўрида жойлаштирилган ҳайкалларнинг хона катталигига нисбатан ҳажми топилиши ва улар учун мос пойсупанинг ишланиши, интеръер композициясининг яхлитлигини, обида мажмуасида шу хонанинг салоҳияти катталигини аниқ белгилайди⁵¹.

Холчаён саройи интеръеридаги барельеф ҳайкалларнинг ергономик ечими хусусисида тўхталиб ўтар эканмиз, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Холчаён саройи шу бугунга қадар бирор-бир аналоги топилмаган саройлар сирасига киради. Барельеф ҳайкаллар ҳам дунёвий мавзуга қаратилганлиги билан алоҳида ажralиб туради. Рельеф ҳайкалтарошликтининг ҳикоя жанри десак, асло муболаға бўлмайди. Бирор-бир катта аҳамиятга эга воқеликни бор тафсилотлари билан тарихга муҳрлаш жараёнида айнан ҳайкалтарошликтининг мазкур турига мурожаат қилинган. Жанг-у жадал саҳналари ва юришлар рельеф кўринишларда жуда ҳам таъсирили тарзда акс эттирилган. Ҳаракат ва ҳолатни очиб беришда қулайлик туғдирган.

Холчаён саройи бош зали интеръерини меъморий ва безак жиҳатдан қайта ишлаш қуйидагича амалга оширилган. Уч девор, шарқий – айвон билан зални ажратиб турган девордан ташқари, 3 м гача бўлган баландликда ганч билан сувалган. Икки метрдан баландроқда ҳайвон тасвиirlари ва маҳобатли ҳайкалтарошлиқ композициялари жойлашган. Бу ҳайкалларнинг ҳажмидан

⁵¹Нозилов Д.А. Марказий Осиёning меъморчилигига интеръер. – Т.: Фан, 2005. – Б.112-115.

уларни инсон қиёфаси тасвириланганлигини аниқлаш имконияти мавжуд бўлган, улар 1,4-1,5 метр баландликкача бўй чўзган. Улар ҳошия билан чегараланган. Ундан кейин 20 см да тяга ишланган, улар асосан токча кўринишида бўлган. Улар қора ёки қизил рангларда бўялган. Ундан юқорида ҳайкалтарошлиқ намуналаридан ишланган фриз ўрин олган. Фриз фигуранарининг баландлиги 60 см гача бўлган. Сўнгра карниз жойлашган ва том қисми усун ташланган тўсинлар бўлган.

Шарқий зал бошқа заллардан фарқли қилиб ишланган. Унинг безалиши ҳам бошқача кўринишида бўлган. Бу ерда ҳайкалтарошлиқ эмас, рангтасвирининг ҳукмронлик қилганлигини кўришимиз мумкин. Бу ерда тасвириланган эркак ва аёл қиёфаларидан шуни тахмин қилишимиз мумкинки, бу ерда рангтасвирга оид фриз ҳам бўлган.

Залнинг умумий баландлиги айвонникидан 1,20 м баландроқ бўлган, у бошқа барча хоналарга ёндош қилиб курилган. Залнинг ҳажмий-маконий тузилиши муҳташам бўлиб кўрниши учун фигура тасвиrlари билан безатилган. Бу тасвиirlарнинг аксариятини ҳайкалтарошлиқ намуналари ташкил қилган. Зал девори контуридан топилган безак намуналарини нақшлар ва антефиксгар ташкил этади, бу ерда биз юонон меъморий анъаналарига мурожаатни кўришимиз мумкин.

Холчаёндаги еттинчи хона катта қабуллар учун мўлжалланган хона сифатида намоён бўлади. У бошқа хоналардан киравериш қисмида икки устуни борлиги билан алоҳида жаралиб турди. Бу қурилма бошқа хоналар билан боғлиқ ҳолда қурилмаган, унинг ёрдамида зал ва қолган хоналар бўлинганлигини кўриш мумкин. Бу оралиқда барпо этилган меъморий қурилмадан тахмин қилишимиз мумкинки, унинг ўрта қисмида ёки тахт бўлган ёки алтар жойлашган бўлиши мумкин. Холчаён саройлигини инобатга оладиган бўлсак, бу қисмда тахт бўлган бўлса керак, деб тахмин қилишимизга асос бор. Саройда кичкина бўлса ҳам алтар бўлган деб тахмин қилишимиз ҳам мумкин эдию, аммо бино меъморий тузилишидан бу жой фақатгина тахт учун мўлжалланганлигини кўрсатиб турибди. Залда бирорта бир супа,

бирорта бир токчанинг йўқлиги ва ҳайкалтарошлиқ безак намуналари ён томондаги деворларга жойлаштирилгани дастлабки асосий эътиборни марказ томонга қаратилишини кўзда тутилганлигини кўрсатади. Қабул вақтида асосий эътибор марказдаги тахтга тушади ва бу салобатни янада ошишига сабаб бўлади. Устунлар тахтли хонанинг меъморий марказини аниқ кўрсатади, уларнинг орасида маҳсус ҳаракатланувчи парда бўлган бўлса, ажаб эмас. Тахтда ўтирган давлат бошлиғи образи Холчаён саройи ҳайкалтарошлиқ намуналарини асосини ташкил қиласиди ҳамда археологик қазишмалар натижасида кўплаб топилган барельеф ва медальонлардаги тасвиirlар асосини ташкил қиласиди.

Холчаён саройи ўзининг фавқулодда ғаройиб меъморий муносабатлар уйғуналиги асосида қурилгани билан ҳарактерлидир. Унинг ҳажмий-маконий тузилиши унинг ташқи қиёфаси олдиндан ўйланган тарзда режалаштирилганлигидан дарак беради. Сақланиб қолган пахса деворларнинг қалинлиги 1,5 – 3,0 метрдан ошмаслиги, сарой фасади ва интеръерини график жиҳатдан таъмирлаш учун етарли даражада маълумот олиш манбаи бўлиб хизмат қиласиди.

Холчаёндан топилган “Отлик камончи” барельеф намунасини ўрганиш жараёни шуни кўрсатадики, ҳайкал эргономиясини амалга ошириш Холчаён саройи архитектуравий композициясини чуқур ўрганишни талаб этади. Бошқа саройлардан фарқли ўлароқ, Холчаён барельеф намуналари ҳамда ҳайкаллари маҳсус бўлинма ичига ўрнатилмаганлиги билан алоҳида ажралиб туради.

“Отлик камончи” барельефи деворнинг юқори қисмида яъни одам бўйи баландлигидан юқорида ўрнатилган. Яъни уфқ чизиги билан бир қаторда ўрин олган. Бу қаби эргономик ечим интеръенинг баланд ҳамда паст бўлишига қараб белгиланади.

Ҳайкалтарошлиқ намунасининг эргономияси бу меъморий обиданинг ҳашаматлиги ҳамда композицион нуқтайи назарига оид ёндашув билан боғлиқ бўлади. Ҳайкалнинг нотўғри ўрнатилиши, бу меъморий обиданинг

ҳажмий-маконий ҳамда композицион тузилишини бузиб кўрсатишга сабаб бўлиши мумкин. Шу сабабдан ҳам қадимий меъморлар ва ҳайкалтарошлар хонанинг тузилишидан келиб чиққаган ҳолда ҳайкалтарошликтининг маълум бир тури асосида интеръерни безаганлар .

III боббўйича хulosса

Хulosса қилиб шуни айтиш жоизки, мазкур илмий тадқиқот ишида Холчаён саройидан топилган “Отлик камончи” барельеф намунаси чизма ва ашёда реконструкция қилинди. Мазкур ҳайкалтарошлиқ намунасининг реконструкция жараёни барельефнинг майда деталлариға қадар бўлган тиклаш жараёнини амалга оширилгани билан аҳамиятлидир. Реконструкция ишлари икки босқичда амалга оширилди:

1. Жангчи қиёфаси, унинг ҳарбий қурол-аслаҳалари, ҳолати ҳамда кийим-кечак ва соч турмакларини тарихийлик жиҳатдан хаққонийлик асосида, илмий ўрганган тарзда реконструкция қилиш.
2. От образининг жангчи образидаги каби тўлиқ тарздаги реконструкциясини амалга ошириш.

Чизмада ва ашёда тиклаш жараёни бир мунча ўзига хосликларга эгадир. Ашёда реконструкция қилиш иши Холчаёндан топилган ҳайкалтарошлиқ намуналарининг бўялганлиги билан аҳамиятлидир. Барельеф намунасининг асл кўриниши лойдан ишланган ва қизил ранг ёрдамида бўялганлиги билан аҳамиятга моликдир. Қадимги ҳайкалтарошлар томонидан қўлланилган бўёқлар ва рангларни ўрганган ҳолда “Отлик камончи” барельефини рангига уйғун ва мос ранг яратиш масаласига алоҳида эътибор қаратилди.

Жангчи қиёфаси ва от образини тўлиқ тиклаш ишларини амалга ошириш учун Холчаёндан топилган бошқа барельеф намуналари ҳам

ўрганилиб чиқилди. Улардаги майда деталлар, кийим-кечак, от абзаллари ва соч турмаклари, жанчиларнинг ҳолати, ҳайкалтарошлик намуналарининг эргономияси чуқур тадқиқ этилди. Бошқа ҳайкаллардаги сақланиб қолган қисмлар ёрдамида “Отлик камончи” ҳайкалининг йўқолиб кетган қисмлари реконструкция қилинди. Барельеф намунасининг эргономиясини тиклаш учун Холчаён саройи меъморий тузилиши тўлиқ ўрганиб чиқилди.

Хулоса

Хулоса қилиб шуни айтиш жоизки, Бақтрия санъатида ҳайкалтарошлик муҳим аҳамиятга эга бўлган. Меъморий обидалардаги асосий безак сифатида ҳайкалтарошлик намуналари кенг қўлланилган. Буни биз Бақтрия ҳудудида ўтказилган қазишма ишларида ҳам кўришимиз мумкин. Холчаён, Далварзинтепа, Зартепа, Явон, қадимий Термиз ва унинг яқинидаги Қоратепа, Фаёзтепа ва Айртомдан топилган ҳайкалтарошлик намуналари фикримизга яққол мисол бўла олади. Бақтрия ҳудудан топилган археологик намуналарга таяниб шуни айтиш мумкинки, бу ерда санъат ниҳоятда гуллаб-яшнаган. Бақтрия ҳудудидан топилган шаҳарлар санъатида ранг-барангликни, бетакрорликни, ўзига хос хусусиятларни кўплаб учратишимиз мумкин.

Бақтрия ҳудудидан топилган ҳайкалтарошлик намуналари ўзининг турли-туманлиги билан ажралиб туради. Агар Далварзинтепа ва Термиздан топилган ҳайкалларда диний сюжет устунлик қиласа, Холчаён саройи деворларидаги барельеф ҳайкалларда майший жанр етакчилик қиласа. Айртом ҳайкалтарошлари ўз асарларида Бақтрия аҳолиси этник қиёфасини мангуга муҳраган бўлса, Холчаён саройи намуналарида эса маҳаллий сулола вакилларининг ҳаёт тарзи, жанговрлиги, ватанига садоқати акс эттирилган.

Холчаён саройи меъморий ечими ва безакларида юонон санъати таъсиридан кўра кўпроқ маҳаллий анъаналар устунлик қилишини кўриш

мумкин. Бу айниқса, ҳайкалтарошлик санъати намуналарида яққол намоён бўлган.

Холчаён ҳайкаллари ўзининг маҳаллий этник қиёфаларни гавдалантиргани билан катта аҳамиятга эга. Ҳайкалтарошлик намуналари индивидуал хусусиятга эга бўлган. Аммо уларда ўзига хос яхлит услубнинг намоён бўлиши кузатилади. Ҳайкалтарошлик санъати диний эмас, балки дунёвий аҳамиятга эга. Асосан ҳукмдор сулолани мадҳ этиш мавзуси етакчилик қиласи. Шу сабабдан ҳам Холчаён саройи деворий безаклари саналган барельеф намуналарида Герай сулоласининг вакиллари, унинг шоҳ, малика ва шаҳзодалари, жанг саҳналари тасвирланган. Сулола енгилмаслигига алоҳида урғу берилган.

Маълумки, Юнон-Бақтрия шоҳлиги давридаги жўшқин ҳаётийлик хос бўлган. Холчаён ҳайкалтарошлари умуман олганда, Юнон-Бақтрия давридаги ҳайкалтарошлик қоидаларига риоя қилган ҳолда ўзларининг мазкур ноёб асарларини яратган бўлсалар-да, уларнинг асарларида Бақтрияning янги ҳукмрон табақасининг эстетик қарашлари, ички дунёси ўзининг ёрқин ифодасини топган. Бу кушонларнинг талаби, эҳтиёжи, қолаверса, замон талаби эди. Холчаён ҳайкалларига сиполик, вазминдорлик хосдир. Уларда инсоннинг ички дунёси чуқур ифодаланган.

Ҳайкалтарошлик намуналари хомашёси пишиқ, яхши пластик ҳолатга эга бўлган яхшилаб пишитилган тупроқдан иборат бўлган.

Мазкур илмий тадқиқот ишида Холчаёндан топилган “Отлик камончи” барельеф намунаси майда деталларига қадар реконструкция қилинганлиги билан аҳамиятга моликдир.

“Отлик камончи” ҳайкали реконструкцияси жараёни дастлаб бу даврга оид бўлган ҳайкалтарошлик намуналарини илмий жиҳатдан чуқур ўрганишни талаб қилди. Биринчи навбатда Холчаёндан топилган барельеф намуналари мазмунан ва шаклан таҳлил қилинди. “Отлик камончи” барельеф намунасининг юз қисми сақланиб қолингани бизга камончининг юз қиёфаси герай уруғига мансублигини кўрсатди.

Герай уругига мансуб жанчилар образлари Холчаёндан кўплаб топилгани реконструкция жараёнига бир мунча енгиллик берди. Бошқа ҳайкалларнинг қиёсий ўрганиш орқали ҳайкалнинг бизгача етиб келмаган қисмлари тиклашга муваффақ бўлинди.

Илмий тадқиқот жараёнида мазкур барельеф намунаси чизма ва ашёда тикланди, асосий эътибор барельеф намунасини майда деталларигача тиклашга қаратилди.

Адабиётлар рўйхати

I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари.

1. Ўзбекистон Республикаси “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 30 август 2001 йил.

2. Ўзбекистон Республикаси “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Қонуни. 29 июль 2002 йил.

II. Ўзбекистон Республикаси Президент фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Халқ бадиий ҳунармандчиликлари ва амалий санъатни янада ривожлантириши давлат йўли билан кўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 1997 йил 31 мартағи ПФ-1741-сонли Фармони.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 21 июлдаги “Моддий маданий ва археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни янада такомиллаштириш юзасидан кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги 200-сонли Қарори.

III. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари.

1. Ўзбекистон Республикаси янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси. Тошкент ш., 2017 йил 7 февраль, ПФ-4947-сон Фармони.

2. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишлиган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ / Ш.М.Мирзиёв. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2016. -56 б.

3. Мирзиёв Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иктисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишлиган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017 йил. -104 б.

IV. Асосий адабиётлар.

1. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. – Т.:Ўқитувчи,1996. – 112 б.

2. Сагдуллаев А. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. – Т.:Ўқитувчи, 2004. – 135 б.

3. Саъдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. –Т.: Академия, 2006. – 249 б.

4. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Т.:Адолат, 2001. – 416 б.

5. Аскаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Т.: Университет, 2007. – 232 б.

6. Пугаченкова Г.А. Халчаян. К проблеме художественной культуры Северной Бактрии. – Т.: Фан, 1966. – 285 с.

7. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азиии. –М.: Искусство, 1982. - 287 с.
8. Abdullayev N. O’zbekiston san’ati tarixi. – Т.: O’zbekiston faylasuflar ilmiy jamiyati, 2007. - 236 б.
9. Пидаев Ш. Р. Қадимги Бақтрия. – Т.: Ўзбекистон, 1976. - 16 б.
10. Пидаев Ш. Р. Сирли Кушонлар салтанати. – Т.: Фан, 1990. - 38 б.
11. Пугаченкова Г. А. Искусство Бактрии эпохи Кушана. – М.: Искусство, 1979. - 248 б.
12. Нозилов Д.А. Марказий Осиёнинг меъморчилигига интеръер. – Т.: Фан, 2005. - 218 б.
13. Турғунов Б. Ўзбекистон антик маданияти. – Т.: Ўзбекистон, 1976. – 32 б.

V. Кўшимча адабиётлар.

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2004. -704 б.
2. Ўзбекистон миллий энциклопедияси 10-жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2005. -656 б.
3. Ўзбекистон санъати (1991–2001) – Т.: Шарқ, 2001. - 240 б.

VI. Даврий нашрлар, статистик тўпламлар ва ҳисоботлар.

1. Ҳакимов З. Бақтрия – яловбардор ўлка // Мозийдан садо № 2. 2013. – Б.3.

VII. Интернет сайtlари.

1. <http://www.academy.uz> (Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси).

2. <http://www.mcs.uz> (Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлар вазирлиги).
3. <http://www.stateartmuseum.uz> (Ўзбекистон давлат санъат музейи).
4. <http://www.temurid.uz> (Темурийлар тарихи давлат музейи).
5. <http://www.lex.uz> (Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси).
6. <http://www.gov.uz> (Ўзбекистон Республикаси Ҳукумат портали).
7. <http://www.uzreport.uz> (Информацион агентлик).
8. <http://www.ziyonet.uz> (ZiyoNET – информацион таълим тармоғи).

ИЛЮСТРАЦИЯЛАР

Бактрии, даже в буддийских статуях, стилистически выполненных в индо-буддийском ка-

Рис. 65. Буддийское святилище в загородной зоне
Дальверзинтепе. Голова дэватов.

к вору Кушанов указывают покрытые драгоценностями одежды и конусовидные шапки. Аналогии последним (но не прямой повтор) дают шапки членов кушанского дома из святилища в Матхуре (II в.)⁴⁴, шапка Васудевы II на монетах (рубеж II/III в. н. э.)⁴⁵.

Рис. 66. Буддийское святилище в загородной зоне
Дарваранитопе. Головы двух вельмож, знатной дамы

поддоне, варьирующие высотой своей цилиндрической части; фиал на таком же поддоне

с раскинутыми от него стенками и скругленным внутрь краем. Черепок коричневатого цвета, ангоба нет. Весь этот комплекс соответствует позднекушанскому типу сосудов конца

столетия Дц. I.

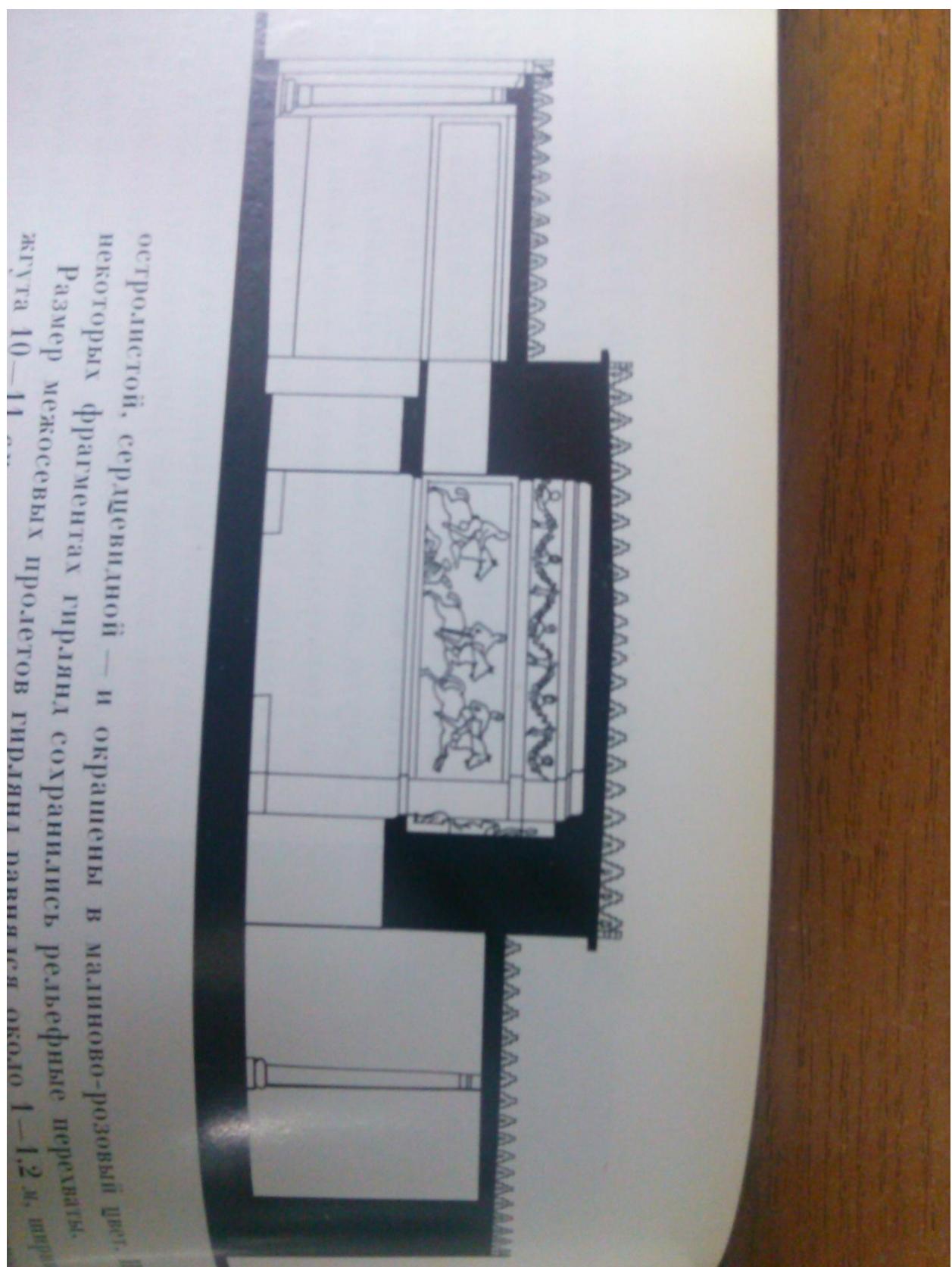
Рис. 63. Булдийское святилище в загородной зоне Дальверзинтепе. Фрагменты от двух крупных статуй Будды.

Рис. 63. Булдийское святилище в загородной зоне Дальверзинтепе. Фрагменты от двух крупных статуй Будды.

мие фигуры бедняков и рабочих
кемпин, а остатки обварок на ложе,

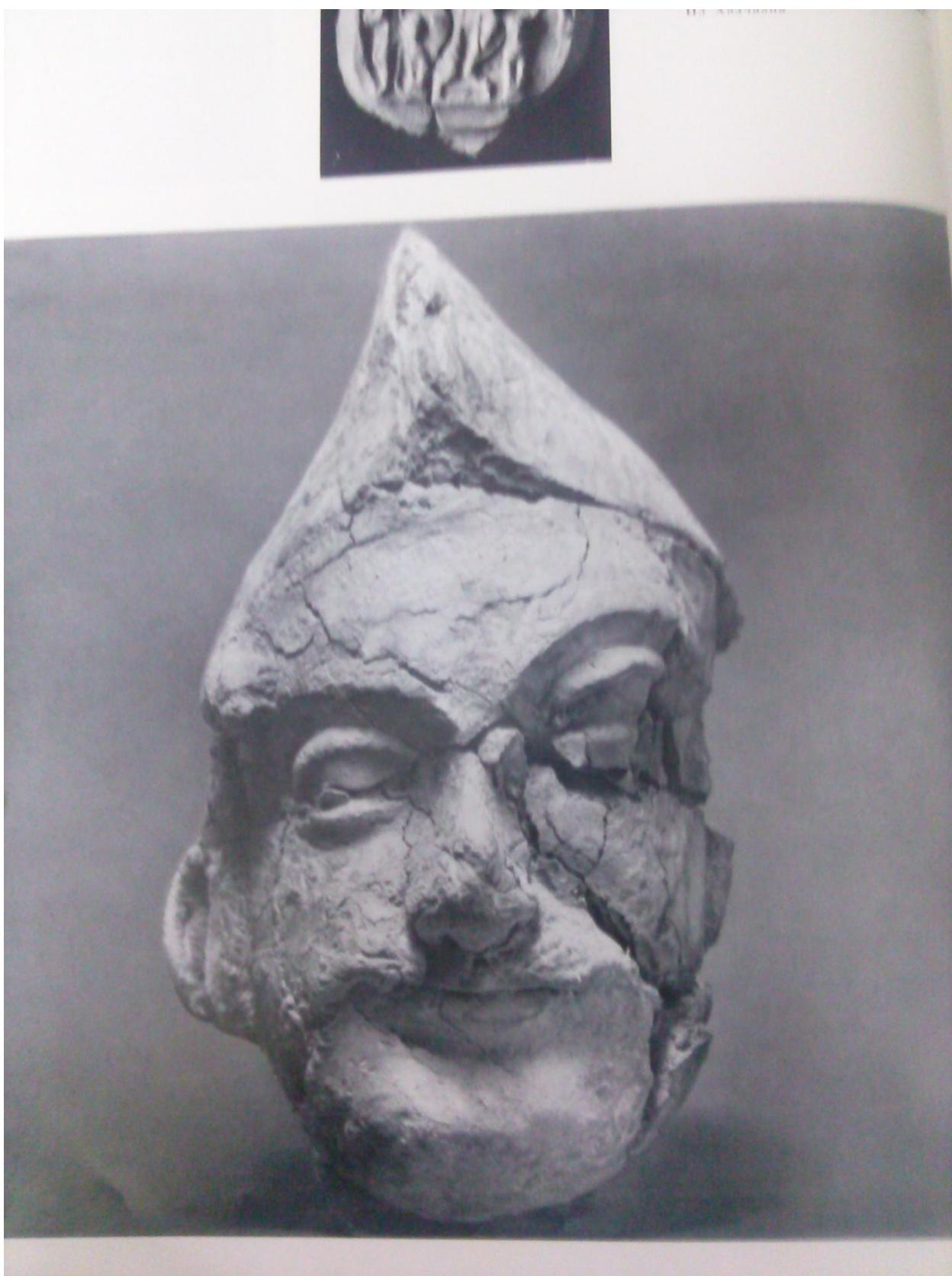
крыши

остролистой, сердцевидной — и окраинены в малиново-розовый цвет, некоторых фрагментах гирлянд сохранились рельефные перехваты.

Размер межосевых пролетов гирлянд панели около 1—1,2 м, широкута 10—11 см.

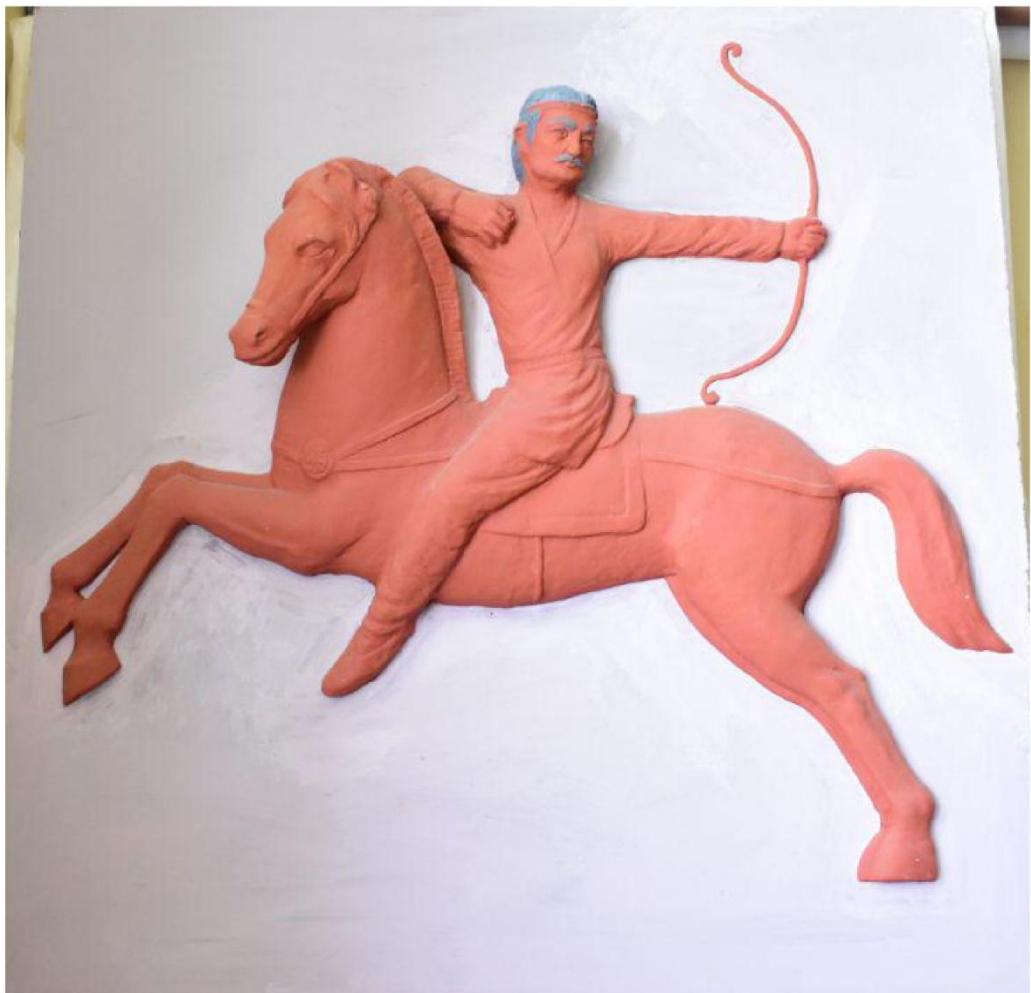

АХАМДОВСКА

